

Fekete Balázs
tudományos munkatárs (MTA TK JTI)

Hörcher Ferenc
igazgató (MTA BTK FI)

Péter László öröksége: eszmetörténeti szemlélet az állam és a politika kutatásában. Előzetes szerkesztői megjegyzések a Közjogi Szemle tematikus összeállítására

1. A Közjogi Szemle 2015. évi 3. számában vendég-szerkesztésünkben megjelent három tanulmány a történeti alkotmányról, melyek előadásként az MTA TK JTI és az MTA BTK FI közös konferenciáján hangzottak el ez év tavaszán.¹ E tanulmányokat tematikájukban és tartalmukban összekapcsolta az Oxfordban doktorált és Londonban évtizedekig tanító, a magyar alkotmány-történettel nemzetközi kontextusban foglalkozó Péter László munkásságának hatása. Különösen a történeti alkotmányról kifejtett, kora bevett hazai tudományos állításával gyakran szembehelyezkedő gondolatai inspirálták a szerzőket. E számban folytatni szeretnénk a tavaszi konferencia tanulmányainak közlését, azonban most eltávolodunk a történeti alkotmány problémakörétől és olyan írásokat jelentetünk meg, melyek más – talán kevésbé közvetlen – módon, de szintén Péter László munkásságának szellemi „vonzáskörébe” tartoznak.

2. Már a konferencián, és az azt követő beszélgetéseken is, felmerült, hogy Péter László érdeklődése nem korlátozódott a történelemtudományra, hanem a politikai gondolkodásra, különösen annak modern eszmetörténetére is kiterjedt. Erről több tanulmánya is tanúskodik,² és az is köztudott, hogy a londoni *School of Slavonic and East European Studies*-ban közép-európai és magyar történelem mellett politikai eszmetörténetet is tanított. Péter László több mint negyven évig tartott előadást és szemináriumot a Habsburg Birodalom történetéről, és ezt az évek során részben politikai eszmetörténeti kurzussá formálta át, bemutatva a korszak jelentősebb politikai eszmeáramlatait és azok hatását.³ Azaz, oktatóként kifejezetten fontosnak tartotta a modern politikai gondolkodás történetét és vizsgálatát, szemben a – történészek között egyébként mindig is népszerű – politikatörténettel, uralkodó dinasztiák történetével vagy hadtörténettel.⁴ Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy a brit történelemoktatásban a politikai eszmetörténet már régóta szereplő tantárgy. Közép-Európa 18–19. századi történelmét Péter László oktatói munkája során az eszmék irányából is vizsgálta, mint erről következő aforizmája is tanúskodik: „a tények aligha formálják a történelmet, de eszmék igen”.⁵ Kutatói munkásságában az eszmetörténeti szemlélet még erősebben érzékelhető, problémafelvetéseit a legtöbb esetben nem szűkítette le a szigorúan vett esemény- vagy intézménytörténet

szintjére, hanem azokat átfogóbb – a leggyakrabban eszmetörténeti – összefüggések közé helyezte, és így próbálta meg a bevett és széles körben osztott történelemtudományi állításokat új megvilágításba helyezni.

Eszmetörténeti érzékenysége és érdeklődése mögött minden bizonnyal volt oxfordi tanára és tutora, John Plamenatz hatása áll. Mint egyik interjújában állította: „Tőle tanultam talán a legtöbbet.”⁶ E hatás azonban más természetű volt, mint amit témavezetője és későbbi kollégája, C. M. Macartney gyakorolt rá; kevésbé volt közvetlen és sokkal inkább a munkássága „mélyrétegeire” hatott, mint a napi tevékenységére és világszemléletére. John Plamenatz⁷ (eredeti nevén Јован Петров Пламенац, 1912–1975) kelet-európából menekült zsidó család sarja, mint Isaiah Berlin. Édesapja Montenegro külügyminisztere volt, édesanyja arisztokrata származású, a családnak 1916-ban kellett távoznia hazájukból, amikor a német és az osztrák-magyar hadsereg elfoglalta az országot.

A későbbi tudós már a legjobb brit iskolákban nevelkedett, de maga is vállalt politikai szerepet, a második világháború idején a Jugoszláv Királyság londoni emigráns kormányának tagjaként. Ezt követően a második világháború utáni időszak meghatározó oxfordi politikaelmélet-professzoraként tartják számon, a Társadalom- és Politikaelmélet Chichele Professzori székét Isaiah Berlin után töltötte be, *Man and Society* című⁸ háromkötetes, a politikai gondolkodás történetét az antik görög időszaktól a modern korig bemutató művéből generációk sajátították el az európai politikai gondolkodás alapjait.

John Plamenatz önálló és határozott álláspontot képviselt abban a kérdésben, hogy miért és hogyan érdemes a klasszikus szerzőket forgatni, és ez eltért a hetvenes évektől egyre meghatározóbbá váló – Quentin Skinner nevével fémjelzett – cambridge-i eszmetörténeti iskola szemléletétől.⁹ E rövid bevezetőben ezt a szembenállást a terjedelmi korlátok miatt nem lehet és kell részletesen bemutatni, elég csak annyit jelezni, hogy John Plamenatz szerint a klasszikus műveket kontextusuk – a történelmi korszak, a szerző élete és a korszak politikai vitái – részletes ismerete nélkül is lehet tudományos igénnyel vizsgálni, mivel így is sokat lehet belőlük napjaink megértéséhez tanulni.¹⁰ E szemlélet tehát a kortárs elméleti érdeklődés irányából közelítette meg az eszmetörténeti

szövegeket, John Plamenatz határozottan amellett érvelt, hogy napjaink politikai kérdéseinek megértéséhez nélkülözhetetlen az arra döntő hatást gyakorló klasszikusok ismerete.¹¹ Mindezek mellett John Plamenatz a kritikai értelmezés fontosságát is hangsúlyozta, mind napjaink kérdései, mind az eszmetörténetben jelentős szerepet kapó szerzők munkái esetében.¹²

Péter László John Plamenatztól az előbbieket alapján legalább három fontos dolgot tanulhatott Oxfordban, és ezek hatása műveiben egyértelműen felfedezhető. Elsőként azt, hogy a jelen vagy egy adott korszak megértéséhez nélkülözhetetlen a politikai eszmetörténet ismerete és megértése, különösen akkor, ha az állam és a politika kérdéseivel foglalkozik egy történész. Másodsorban azt, hogy a kritikai megközelítés elengedhetetlen; amikor egy politikai jelenség valóban tudományos igényű magyarázatára teszünk kísérletet, nem lehet az egyszerű bemutatásnál vagy deskripciónál megállni, ami általánosságban jellemző lehet a korszak történészeire.¹³ Utolsóként azt, hogy bár a politikai filozófia sokáig tetszhalott volt, a politikai gondolkodás történetének tanulmányozása a második világháborút követően, számos olyan új eredményt ért el – többek között ráirányította a figyelmet a politikai gondolkodás nyelvi dimenzióira és kötöttségeire, újra előtérbe helyezte a fogalmak kritikai vizsgálatát az egyszerű leírással szemben –, melyek nemcsak a kortárs politikai, hanem a történelmi jelenségek megértéséhez is hozzájárulhatnak. Péter László egyik eddig kevésbé előtérbe állított érdeme, hogy a modern magyar történelem problémáinak vizsgálatánál sikerrel mozgósította a politikai eszmetörténet és gondolkodás eredményeit, és munkáinak egyedisége részben e két tudásterület sikeres ötvözéséből fakad. Bár Magyarországra a szisztematikus, elméletileg is reflektált politikai eszmetörténet kis késéssel, csupán a rendszerváltás környékén érkezett meg,¹⁴ s így sokáig a hazai kutatás nem értékelte Péter László ilyen irányú tájékozottságát, az utókor szempontjából jól látszik, hogy milyen érdemei voltak e területen is.

3. Hogyha a jelen bevezető keretei között szeretnénk konkrét példát is látni az eszmetörténeti kérdésfelvetésre, a fentieket jól példázza Péter László egy késői, 1997-ben született írása, amely három, a politikához szorosan kötődő kifejezés – állam, nemzet és nemzeti kisebbség – közép-európai használatát vizsgálja.¹⁵ Tanulmányában Péter László azt kívánja bizonyítani a 18–19. századi közép-európai politikai nyelvhasználatot elemezve, hogy „a nyelv nemcsak leírja, hanem maga is alakítja a »valóságot«, azaz a szavaknak „ahhoz is megvan a hatalmuk, hogy a saját képükre formálják (a dolgokat)”.¹⁶

Mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy a tanulmány gondolatmenetén mennyire erősen érezhető a politikai eszmetörténet-írás kortárs angol hagyományának hatása. Több helyen is találhatunk hivatkozásokat John Plamenatzra és Quentin Skinnerre, egyes esetekben nem kizárólag lábjegyzet formában, hanem az érvelésbe beépítve.¹⁷ Péter László a kutatási kérdés megfogalma-

zásánál jelzi, hogy e tanulmányban kizárólag a politikai gondolkodás e fontos kifejezéseinek nyelvi vizsgálatára törekszik közép-európai kontextusban, azaz sem a korszak összefüggéseinek, sem a politikai gondolkodás egészéhez való viszonyuk vizsgálatára nem vállalkozik.¹⁸ Vagyis nem annyira a kontextualizáló, mint inkább a fogalomtörténeti megközelítést alkalmazza e dolgozatában.¹⁹ Itt nem részletezett tézise alátámasztására Péter László jelentős politikai filozófiai irodalmat mozgósít – a teljesség igénye nélkül: Thomas D. Weldon, Isaiah Berlin, John Rawls és Will Kymlicka munkáit és állításait – és a politikai filozófia kortárs eredményei segítségével érvel e kifejezések „hipnotikus” vagy „mágikus ereje” mellett. Továbbá, azt is jelzi, hogy e „hipnotikus erő” a közép-európai térségben – gondoljunk csak a nemzetek és nemzetiség törekvéseire a modern államiság elérésére a 19. században – a nyugat-európaiktól eltérően érvényesült, mivel a történelmi helyzet miatt még erősebb hatást tudott kifejteni. Péter László szerint például az állam kifejezés, és a nemzettel összekapcsolódó normatív tartalom, mely szerint egy nemzeti közösségnek joga van arra, hogy állami keretek között éljen, döntő szerepet játszott a térség többszöri dezintegrációjában 1948-tól egészen Jugoszlávia felbomlásáig.²⁰

E munkájában, amely a modern politikai gondolkodás szótárának három alapkifejezését – állam, nemzet, nemzeti kisebbség – vizsgálta a modern közép-európai történelem környezetében, Péter László ráirányította a nyelvi kifejezésmód és a történelmi események, az eseménytörténetre fókuszáló történészek által eddig még igen kevésbé vizsgált, összefüggéseire, és ezzel párhuzamosan a politikai gondolkodás és nyelv valóságát alakító potenciáljára.²¹ Eszmetörténeti és politikai filozófiai érdeklődés és műveltség nélkül valószínűleg nem juthatott volna hasonló következtetésekre, még ha olyan kérdéssel foglalkozott is, mely a hazai történelem-tudomány egyik bevett témája.²²

4. A mostani tematikus összeállításban megjelenő három tanulmány véleményünk szerint jól példázza azt, hogy az eszmetörténeti igényt a jog- és politikatudományok terén is fontos komolyan venni; egyúttal még kellőképpen ki nem aknázott előrelépési lehetőség. Hogy az elméleti igényű jogtudomány maga is érdeklődéssel fordul az eszmetörténet felé, arra Péteri Zoltánnak a '90-es évek második felében tartott előadás-sorozata, és az abból készült jegyzet jó példa. Ez utóbbinak *Természetjog – államtudomány. Eszmetörténeti, rendszer- és módszertani alapok* volt a beszédes címe.²³ Péteri a klasszikus állambölcselet felújításán dolgozva jutott el az eszmetörténeti módszertanhoz, s nyomában a jelen dolgozat szerzői számára is meghatározó Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Tanszékének jegyzet-sorozata is ebbe az irányba tájékozódott.²⁴ A témát aztán a Takács Péter által szerkesztett, többszerzős, nagy terjedelmű jegyzetek és kézikönyvek teljesítették ki, melyek elfogadottá tették a jogi oktatásban az eszmetörténeti stúdiumokat.²⁵

Az állam- és politikaelméletnek az eszmetörténethez és a politikai filozófiához fűződő kapcsolatát egy másik szempontból világítja meg Gángó Gábor filozófus, eszmetörténész új kutatási témája, mely G. W. Leibniz, a korábban tisztán a filozófiatörténet kutatási körébe eső munkásságának politikai-eszmetörténeti kontextusaira kérdez rá. E kutatásról számolt be Gángó az MTA BTK Filozófiai Intézetében nemrég tartott előadásán, G. W. Leibniz lengyel királyválasztó röpirata a kampány és a diplomácia kontextusában címmel.²⁶ Ez a prezentáció a politikai eszmetörténet kontextusában vizsgálta a fiatal Leibniz munkásságát, rámutatva arra, hogy a hagyományos filozófiatörténeti érdeklődés sem nélkülözheti az eszmetörténeti tájékozódást, egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a politikai gondolkodás története milyen szorosan kapcsolódik az európai filozófia történetéhez is.

A jelen összeállításban olvasható írások (a civil társadalom, Közép-Európa és a jogállami intézményrendszer fogalmáról) kiindulópontként ebbe a korszakba kapaszkodnak, amikor Péter László egyes téziseit gondolják tovább, akár kritikai éllel is. Összeköti őket, hogy szemléletük sokat köszönhet Péter László gondolkodásának. Ha mást nem, azt a közös belátást biztosan neki köszönhetik, hogy e fogalmak értelmezése során politikai eszmetörténeti keretben (is) kell érvelni.

Összegezve úgy véljük, hogy Péter László eszmetörténeti, politikai gondolkodástörténeti munkássága mind módszertani értelemben, mind a politikaelmélet történeti perspektívája számára folytatható hagyományt jelent, és abban sem kételkedünk, hogy az eszmetörténeti szemlélet bizonyos esetekben a jogtudomány számára is lényeges hozadékkal bír. Különösen azért, mert a jog és a jogi gondolkodás alapfogalmai – pl. jog, kötelesség, alkotmány, szerződés, felelősség, emberi méltóság – normatív vetületük mellett eszmetörténeti jelenségek is, és így a rájuk vonatkozó vizsgálódások kortárs haszonnal is járhatnak a történeti jellegű tudás bővítése mellett.²⁷ Erősebben fogalmazva: meggyőződésünk szerint Péter László hagyatéka arra hívja fel a figyelmet, hogy az érvényes normatív elemzés mindig számot vet az elemzett fogalom vagy fogalmak történeti dimenziójával.

Jegyzetek

- 1 Zászkaliczky Márton: Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság közép- és kora újkori elemzéséhez. *Közjogi Szemle* 2015. 3. sz. 14–25. o.; Szijártó M. István: Péter László, a rendi alkotmányosság és a kései rendiség histográfiája. *Közjogi Szemle* 2015. 3. sz. 26–29. o.; Cieger András: Állam és állampolgár viszonya a dualizmus kori Magyarországon. Péter László nézetei az autokratikus jogelv működéséről. *Közjogi Szemle* 2015. 3. sz. 30–34. o.
- 2 Pl. Péter László: A magyar nacionalizmus. In: *Péter László: Az Elbától keletre*. Osiris, Budapest 1998. 60–84. o. vagy Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány. In: *Péter: Az Elbától keletre...* 342–354. o.
- 3 Deák Ágnes írja 1992-ben róla: „...a Habsburg Monarchia és az európai politikai eszmék történetét tanítja.” Deák Ágnes: „Én

- magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek” (Beszélgetés Péter László történésszel). *Aetas* 1992. 4. sz. 115–124. o., 115. o.
- 4 A Péter László-kötetet szerkesztő, konferenciánkon Péter László történeti tevékenységét bemutató Lojtkó Miklós elektronikus levele Fekete Balázsnak, 2015. október 4.
  - 5 Idézi Deák Ágnes Péter László angol nyelvű tanulmánykötetének megjelenése kapcsán írt recenziójában. Deák Ágnes: „...a tények aligha formálják a történelmet – de eszmék igen.” *Aetas* 2013. 3. sz. 203–206. o.
  - 6 Deák: Én magát az államot... 116. o.
  - 7 Plamenatzról l. *The Nature of Political Theory* (ed. David Miller and Larry Siedentop). Clarendon Press, Oxford 1983. Ebben a tanítványai által írt és összeállított kötetben részletes ismertetés olvasható Plamenatz életművéről, s egy bibliográfia is található benne kiadott írásairól. L. még Isaiah Berlin: *Plamenatz*, John Petrov (1912–1975). *Oxford Dictionary of National Biography*, rev. first published Sept 2004; online edition, Oct 2008.
  - 8 John *Plamenatz*: Man and Society. Political and social theories from Machiavelli to Marx. vol. I–III. Longman, London and New York 1992.
  - 9 L. Quentin *Skinner*: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe (szerk. Horkay Hörcher Ferenc). Tanulmány Kiadó, Pécs 1997. 7–53. o.; áttekintésként pedig Horkay Hörcher Ferenc: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Utószó. In: A koramodern politikai eszmetörténet... 287–305. o.
  - 10 John *Plamenatz*: Introduction. In: Man and Society. vol. I. Longman, London and New York 1992. xvi. o.
  - 11 *Plamenatz*: Introduction... xx. o.
  - 12 *Plamenatz*: Introduction... xvii. o.
  - 13 Magyarországon talán leghatározottabban Schlett István képviseli azt az álláspontot, hogy a politikai gondolkodástörténet tudományos tanulmányozásának célja nem az értékelés, a normatív kritika, hanem a megértés, a történeti rekonstrukció.
  - 14 A politikai gondolkodás klasszikusai tanulmányozásának nagy hagyománya van idehaza is, de az eszmetörténet iránti érdeklődés az úgynevezett cambridge-i iskola és Reinhart Koselleck műhelyének recipiálása révén vált szisztematikussá. L. pl. Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai* (szerk. Erdélyi Ágnes és Lakatos András). Atlantisz, Budapest 1993. 81–98. Bence György ELTE-s filozófiai műhelye mellett meg kell említeni Schlett István iskoláját az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében, Szabó Márton diskurzuselemző műhelyét és Dénes Iván Zoltánt és tanítványi körét.
  - 15 Péter László: ‘Állam’, ‘nemzet’, ‘nemzeti kisebbség’ – Három szó használata. In: *Péter: Az Elbától keletre...* 138–147. o.
  - 16 *Péter*: ‘Állam’... 147. o.
  - 17 *Péter*: ‘Állam’... 142–143. o.
  - 18 Vö. *Péter*: ‘Állam’... 138. o.
  - 19 A Péter által e tanulmányban művelt fogalomtörténet elsősorban Reinhart Koselleck nevéhez fűződik. Magyarul, összefoglalólag l. *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. In: *Reinhardt Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz 2003. 121–145. o., németül, részletesen *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (szerk. Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck) 8 Bände in 9. Klett-Cotta, Stuttgart 1972–1997.
  - 20 *Péter*: ‘Állam’... 142.
  - 21 Érdemes futólag utalnunk rá, hogy egy másik Magyarországról elszármazott történész, az Egyesült Államokban tevékenykedő John Lukács is meggyőződéssel vallotta a politikai gondolkodás és az ehhez felhasznált fogalmak valóságalkító szerepét. Erről l. *John Lukács: A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Európa Kiadó, Budapest 2004. A nemzettel kapcsolatos dilemmáit összefoglalva l. In: *John Lukács: Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Európa Kiadó, Budapest 2008.
  - 22 Hogy a nemzet, nemzetiség fogalma milyen jelentőséggel bír

- a magyar államélet fejlődése szempontjából, arra a magyar történet-, illetve politikatudomány közelmúltjában természetesen Szűcs Jenő és Bibó István vonatkozó írásai szolgáltathatnak példát. De számos más szerző is foglalkozott a témával, például Romsics Ignác vagy Gyáni Gábor is.
- 23 Budapest, Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Budapest, V. Praelectiones 2. 1997.
- 24 L. Hörcher Ferenc – Péteri Zoltán – Takács Péter: Állam és jogbölcselet. Kezdetektől a felvilágosodásig. Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Budapest. V. Praelectiones 3. 1997., illetve Horkay Hörcher Ferenc: Előadások a XIX. és XX. század állambölcselete köréből. Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Budapest. V. Praelectiones 4., 1998.
- 25 Legutóbb I. Államelmélet: Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből (szerk. Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs). Szent István Társulat, Budapest 2012. Takács Péter saját módszertani felfogásáról l. a Takács Péter: Bevezető: Az elmélet- és eszmetörténet tanulmányozásának módszeréről című írást. In: Államelmélet (szerk. Takács Péter). Szent István Társulat, Budapest 2007. 7–13. o.
- 26 Gángó Gábor egy szintén új kutatási eredményt összegző írása megint Leibniz politikai eszmetörténeti kontextusait rekonstruálja. Gábor Gángó: Information and Propaganda in Print: Leibniz's Eastern Europe. *European Review: Interdisciplinary Journal of the Academia Europaea* 2015. 3. sz. 332–340. o.
- 27 L. pl. a szintén a Pázmány Jogbölcseleti Tanszékéhez kötődő Tattay Szilárd írását: Ész, akarat, szabadság. Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban. Gondolat, Budapest 2015.

Hörcher Ferenc
igazgató (MTA BTK FI)

Péter László és a polgári társadalom Magyarországon

1. A polgári társadalom kiépítése egyike volt a rendszerváltás korában legtöbbet ismételt vágyaknak, pontosan meg nem határozott „civil” törekvéseknek Magyarországon. A nyolcvanas évekre morálisan véglegesen korrumpálódott társadalmi szövet csodálatos újraszövéésének reményét hordozta. Mint ilyen, a politika reális világában persze eleve halálra volt ítélve. Valószínűleg naivitás volt elvárni, hogy a társadalom képes lesz magát Münchenhausen báróként saját üstökénél fogva kiemelni a kései kádárizmus mocsarából, a rövid távú sikert hajhászó politikának pedig egyáltalán nem állt érdekében a hagymázásnak tűnő terv megvalósítása. Pedig mára bebizonyosodni látszik, hogy a polgári társadalom hiánya sok tekintetben meghatározta a rendszerváltás pályáját, s kudarcra ítélte a politikai rendezést is.

Ebben a dolgozatban Péter Lászlónak egy a rendszerváltás évében, 1989-ben megjelent dolgozatát fogom rekonstruálni, azzal a céllal, hogy a negyedszázados perspektívából újból megpróbáljak az általa felvetett kérdésre válaszolni.¹ E tanulmány középpontjában, csakúgy, mint Péter László eredeti írásában, a civil társadalom fogalma áll – történeti megközelítésben, de a mai kontextusra figyelemmel. Az eszmetörténetet a jelenkortörténet, a mai társadalmi-politikai helyzet értelmezésének céljaira próbálja meg mozgósítani.

2. Péter László különös alakja volt a magyarországi rendszerváltás korszakának. Életének döntő fordulatát jelentette 1956 igazságos forradalma, amelynek emlékét élete végéig hűségesen őrizte. Túlságosan sokat élt ahhoz

Londonban, hogy ne ütközött volna ki rajta a történetileg is informált angolos gondolkodásmód. Végül nem maradt ki a rendszerváltó évek dinamikus folyamatából sem, klasszikus, vagyis haladás párti, de nem baloldali, és főleg nem radikális politikai gondolkodó volt. Talán ehhez az „old whig” felfogáshoz köthető intézményközpontú politikai gondolkodása és történeti érdeklődése.²

Viselkedés- és gondolkodásmódja, az általa használt szaktudományos nyelv és az általa követett tudósi felfogás mellett neveltetése, iskolázottsága révén is kilógott: a Rákosi-korszakban nevelkedett, s így még a háború előtti generáció hatása is közvetlenül érződött rajta.³ Ha ránézünk hivatkozásainak névsorára, akkor abban a listában találunk ismerős neveket is, olyanokat, akiket a rendszerváltás próbált visszahozni a magyar szellemi élet kánonjába, de vannak totálisan ismeretlen, vagy elfelejtett alakok is köztük: Schvarcz Gyula, Grünwald Béla, Beksics Gusztáv, a Huszadik Század köre és Jászi Oszkár, Szekfű Gyula és tudományos ellenfele, Concha Győző, Hajnal István, Váczy Péter és Erdei Ferenc. Érdekes, és változatos lista ez, és talán jellemzi is szerzőjét.

Hiszen rájuk támaszkodva határozza meg témáját Péter. Például a magyar közművelődés liberális apostolának, Schvarcz Gyulának egy költségvetési parlamenti vitán elhangzott állítását veszi szemügyre. Ő ugyanis nagy merészen azt találta mondani, hogy „Magyar társadalom, abban az értelemben, mint francia, angol, német, olasz társadalmak léteznek, nem is léteznek.”⁴ Beksicstől pedig azt idézi, hogy „Magyarországnak nincs egységes

kulturális fejlődése, nincs egységes nemzeti társadalma”.⁵ Aztán engedni, hogy kifejtse állítását. A kifejtés persze inkább kérdések formájában fogalmazódik meg: „Hol van az egységesen egy központ körül fejlődött művelt magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol a valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály?”⁶

Az egyén, sőt a család és az állam szintje létezett, de a hegeli leírás szerinti köztes szint hiányzott. Ami aztán az egyén és az állam közötti távolságot is megnövelte. De persze egy ilyen kijelentés elég meredeken hangzik ahhoz, hogy Péter László történelmi érdeklődését felpiszkálja.

Vajon valóban joggal állították fel elődeink ezt a szomorú tételt?

3. Ha meg akarjuk érteni, hogyan gondolkodik Péter László a polgári (civil) társadalom fogalmáról, akkor azt kell nagyon világosan látnunk, hogy számára az elsősorban a politikai intézményrendszer törvényességi garanciáit foglalja magában. Vagyis ő nem a hegelianus értelmezés alapján tárgyalja a fogalmat, nem az egyén és az állam közötti szintként gondol rá, hanem a szó kora modern jelentésében, amikor a civil-polgári egyben politikait is jelentett, vagyis a polgári társadalom maga volt a politikai közösség – mármint ahogy azt az intézményrendszer megképezte. Nem véletlenül hivatkozik a fogalom korai használói közül Hookerre, Hobbesra, Adam Fergusonra – számára ez a brit hagyomány az érvényes értelmezési keret, „(a)z egyén jogaiból és a törvényhozó hatalomból álló *civil society* individualista nyugat-európai fogalma”.⁷ Ezt az értelmezési keretet használva látja úgy, hogy „Az 1830-as évek közéletét alakító mozgalom célja az volt, hogy a kisebb-nagyobb, élesen széttagolt csoportok között válaszfalak lerombolásával megteremtse az egységes jogrendet, azaz a civil vagy polgári társadalmat Magyarországon.”⁸ A mozgalom célja egyszerűen a jogegyenlőség, vagyis „az emberi együttélés olyan formája, amely az egyéni érdekeken és az azt védő törvényeken alapult”.⁹ Más szóval „a szabad, független egyének egyenlőségén alapuló kapcsolatának és közös intézményeinek a jogelve”.¹⁰ A fogalomban rejlő műveltségi elvárás úgy értelmezi, hogy az a rend és biztonság szavatolása (ma ezt úgy mondanánk, jogbiztonság), amit úgy lehet elérni, ha a társas kapcsolatokat sikerül a „polgári jog alá rendelni”.

Mint látható, Péter László polgári társadalom fogalma az intézményesen garantált jogbiztonság és jogegyenlőség eszményét foglalja magába. Kiindulópontja az az igény, hogy az egyéni érdeket védelemben részesítsék, s a védelmet az ilyen irányú törvénykezésben vele megragadhatónak. Úgy látja, hogy a XVI. század óta ez a felfogás érvényesül Nyugat-Európában, s szerinte épp ez a polgárosodás feltétele. Úgy tűnik, a római jog ideálja határozza meg e tekintetben gondolkodását, s a jog átlátható uralmát szeretné látni az egyének egymás között kapcsolataiban is.

Nem csoda hát, ha szkeptikus a magyarországi helyzet megítélésében. Hiszen a politikai és társadalmi

reformerek ugyan megpróbálták napirenden tartani azokat a törvényhozási aktusokat, amelyek szükségesnek látszottak a gazdaság motorjának beindításához s a társadalmi feszültségek orvoslásához, egy kevésbé anakronisztikus társadalmi struktúra kialakításához, ám közel sem tulajdonítottak ilyen nagy jelentőséget a törvényes-intézményes garanciák részletes kialakításának és megvalósításának. Ezért aztán sem az áprilisi törvényekben, sem pedig a Kiegyezést követő törvényalkotás idején nem sikerült ezt az egyént védő törvényes intézménystruktúrát kialakítani. Péter hangsúlyozza, hogy az áprilisi törvények még a jogegyenlőség elvét sem mondták ki,¹¹ míg a liberális-dualista korszak a polgári törvénykönyvet nem tudta tető alá hozni.¹² Igaz viszont, hogy a szabadságharcnak megvolt az a magas áron vett haszna, hogy megteremtette a nemzet korábban elképzelt közösségét (*imagined community*).¹³

4. Magyarországon, mivel a középosztályok felhajtóereje hiányzott, viszont a jozefinizmus szelleme bizonyos értelemben tovább élt, a dualizmus korában a kortársi percepció szerint is az állam volt az az ágens, amelyik megpróbálta a modernizáció motorját felpörgetni, s ezzel a társadalmi átalakulást is generálni, míg a társadalom meghatározó, saját érdekeit artikulálni képes erői ezt nemcsak nem támogatták, de megpróbálták azal szembefeszülni. Ennek pedig az volt a magyarázata, hogy – mint Beksics fogalmazott – „Magyarországnak nincs egységes kulturális fejlődése, nincs egységes nemzeti társadalma.”¹⁴ Beksics számára a minta természetesen Anglia. Ehhez képest érzékeli elmaradottnak és gyengének a magyar társadalmat: Angliában egy hatalmas, erős társadalom pótolja az állami gépezet tökéletlenségét. Nálunk a gyenge, lusta társadalom megköti még a létező jó intézmények kerekeit is.¹⁵ Anglia nagyjából úgy viszonyul Magyarországhoz, ahogy a magyar állam (mely az európai civilizáció talaján áll) a magyar társadalomhoz, melyet viszont nagyon is ázsiaiának érzékel, s ez nála nem éppen dicséret. Ezért egyfajta felvilágosult „abszolutizmusra”, vagy inkább etatizmusra van szükség, hogy valamiképp meg lehessen mozdítani ezt a nehezen mozduló társadalmat. A történet ezen pontján már jól látszik, ahogy Péter László történetében is egymással szemben áll állam és társadalom. És bizonyos fokig az is érzékelhető, hogy a maga részéről osztja legalábbis Beksics szkepszisét az egységes nemzeti társadalommal kapcsolatban – ha talán kevésbé is győzi meg Beksicsnek az állam felvilágosító szerepébe vetett bizalma. Ezért aztán egyenes út vezet számára a konklúzióig – hogy épp az egységes társadalom hiánya vezethetett szükségszerűen a monarchia felbomlásához. És itt kibukik Péter László Szekfűvel vívott látens vitája is. Szerinte ugyanis épp az ellenkezője igaz annak, ami Szekfű diagnózisa. Szekfű szerint az a baj, hogy a nyugati liberális intézményeket átvette e korszak politikai elitje, míg Beksics nyomán Péter László épp ezt, a nyugati előzményeknek megfelelő civil társadalom, tehát egy egységes jogrend kialakulását hiányolja.

5. Péter László azonban nem zárja itt rövidre a történetét. Eszmetörténeti műveltségét megmozgatva utánajár a fogalomnak, mert izgatja ez az általa diagnosztizált különbség a nyugati főáramra jellemző értelmezés, és a kelet-európai civiltársadalom-fogalom között. S különösebb skrupulusok nélkül hajlandó visszafejteni a történetet a latin gyökeréig. Úgy látja, a szófejtő történetet legalább Ciceróig érdemes visszavezetni. Most már nem a *civil society* angol fordulata tűnik fel szövegében mérceként, hanem a *civilis societas* latin kategóriája:

„A latin *civilisare*, a francia *civiliser* és az angol *civilize* szó jelentésében társítja a biztonságos és rendezett viszonyokat, a kiművelt egyének életkörülményeit, a városokat, az udvarias, előzékeny modort, a racionális szakszerűséget, valamint számtalan olyan tevékenységnek a *ius civile* alá való rendelését, ami korábban tiltott volt.”¹⁶

Ez a szófejtés azért különösen figyelemre méltó, mert tanúbizonyságot szolgáltat arra, hogy Péter László milyen szembeötlő kreativitással próbálja saját értelmezését beleolvasni a fogalomtörténetbe. A biztonságos és rendezett viszonyokat a (polgári és köz)jog alá rendeléssel (a joguralommal) azonosítja, úgy, hogy mindezt figyelemre méltó leleménnyel összemossa a szokáserkölcson olyan fogalmaival, mint amilyen a kiművelt egyének, városok, az udvarias, előzékeny modor és a racionális szakszerűség. És bátran tovább is viszi ezt az etimológiát, ha város, akkor városiasodás, a városi élet és a szilárd jogrend szoros kapcsolatban áll egymással, ezt fedné le a *civility* fogalma; s városiaság és jogrend kapcsolatával állítható szembe a barbarizmus (*barbarity*). Az a fogalom, amely eredetileg nyilván a római birodalmat kívülről támadó nomád törzseket jelentette, de aztán angol-brit kontextusban a gyarmati sorban élő népeket foglalta magában. A *barbarity*val szembeállított *civilisation* ma nyilvánvalóan politikailag problémás fogalom. Valójában talán már a közép- és kelet-európai népekkel kapcsolatban is felmerülhetett a brit úriemberek társadalmában e felosztás, legalábbis a nagy átlagra vonatkozóan, hiszen az arisztokraták mindig is külön pályán versenyeztek ebben a régióban. A nagy átlagra vonatkozóan azonban általában igaz volt, hogy e régió lakossága a kor nyugat-európai műveltségi színvonalához hasonlítva kevésbé volt művelt, s ezt könnyű volt barbársággént észlelni Nyugatról. Másfelől sokkal jobban ki voltak téve a mindenkori hatalom önkényének, mint a nyugat-európai államok polgárai, s a civilizált intézményrendszer működtetéseiként értett civil társadalom másik ellentéte a despotikus uralom volt.¹⁷

Az is igaz viszont, hogy a briteknél – elsősorban Shaftesbury harmadik grófja és követői – megteremtik a természetes társadalom eszményképét, mint a romlatlan emberi természet spontán megnyilvánulási formáját, s ez utóbbi konstrukció keretei között a természetes társadalom legalábbis hasonlóan értéktelített kategória, sőt a „nemes vad” (*bon sauvage*) fogalma a morálisan korrump polgárhoz képest még akár erkölcsi többlettel is rendelkezhet. Ahogy Shaftesbury fogalmaz: „az er-

kölcsi szokások (*manners*) egyszerűsége, a viselkedés ártatlansága, amit gyakran ismernek a pusztá vademberek; mindezt megrontotta a mi kereskedelmünk.”¹⁸ A gondolatmenetet továbbszövi az udvar morális kritikájának hagyományát követve Rousseau: „Gyanakvás, bizalmatlanság, félelem, hidegség, tartózkodás, gyűlölet, árulás rejtezik az udvariasság álnok leple mögött, az oly sokat magasztalt pallérozottság mögött, mely felvilágosult századunk adománya”. Az udvaronccal a földművest állítja szembe, akinek „durva öltözéke” alatt „eleven test”, s abban „a lélek ereje és elevensége” rejtezik. Persze az is hozzátartozik Rousseau belső lázadásához, hogy ezt a nemes egyszerűséget nem a közép- és kelet-európai csiszolatlanságnak tulajdonítja: „Filozófusi hangnem, de minden pedantéria nélkül, természetes és mégis megnyerő modor, egyformán távol áll a germánok paraszti nyerseségétől és az Alpokon túli népek pantomimjátékaitól”.¹⁹

Rousseau szerint már az antik görögöket „elbágyasztotta a fényűzés meg a művészetek”.²⁰ Pedig a polgári társadalom kifejezés előtörténetét tanulmányozók szerint ekkor még nem következik be az a törés, amely elválasztja egymástól a felszínt és mélységet, a külsőt és belsőt, szempontunkból végső soron a politikai intézményrendszert és a mindennapi erkölcsi szokásokat. Az arisztotelészi „*politike koinonia*” még „a szabad és egyenlő polgárok etikai-politikai közössége”. E szempontból előnyt jelentett számukra, hogy jogfogalmuk még nem vált le a társadalmi normák más (etikai-vallási-hétköznapi) válfajairól, s ennek megfelelően a jog nem pusztán „a politikai eljárásokat szabályozta”, hanem „meghatározott egy szubsztantív életformát is, az előnyben részesített erények és társas interakciók kialakított katalógusára támaszkodva”.²¹

A kollektívizmusrákossista formái előtt Nyugatra menekült Péter László számára a szubsztantív életközösség nyilván nem tűnt túlságosan vonzóknak. E tekintetben valószínűleg osztotta a régiekkel szemben a modernek szabadságát megfogalmazó Constant nézeteit, s e nézetek korabeli aktualizált formáját, nevezetesen Isaiah Berlinnek a pozitív és a negatív szabadság közötti megkülönböztetését elemző írását.²² De az antikok közül is közelebb állhatott hozzá a Cicero által kidolgozott *societas civilis*. Cicerónál ugyanis az állam (*civitas*) nem más, mint jog által szabályozott kapcsolat, amely ugyan biztosítja az egyének jogi státuszának valamifajta egyenlőségét, de ez a római igény nem terjedt ki a polgárok vagyoni és műveltségi viszonyaira.²³ Márpedig Cicero jól ismert kedvenc a reformkori Magyarországon – ezért különösen szembeötlő, hogy nem sikerül érvényt szerezni a jogegyenlőség ciceroniánus elméletének, amely pedig elég világosan megfogalmazódik például Állam című művében:

„...mivel a törvény a polgári közösség köteléke (*civilis societatis vinculum*), a jog pedig a törvény előtti egyenlőség, milyen jogon lehet a polgárok közösségét (*societas civium*) fenntartani, ahol a polgárok jogállása

nem egyenlő? Ha ugyanis a vagyoni egyenlőség megteremtése nem kívánalom, ha mindenki képességei nem lehetnek egyenlők, úgy legalább azok jogainak kell egyenlőnek lenniük, akik ugyanannak az államnak polgárai (*cives in eadem republica*). Mi volna ugyanis az állam (*civitas*), ha nem a polgárok jogi közössége (*iuris societas*)?²⁴

6. Ahogy a szakirodalom hangsúlyozza, a Cicero által képviselt civil társadalom-eszmény továbbélt mind a középkori skolasztikában, mind a reneszánsz humanizmusban,²⁵ s jelen van a művelt magyar nemesség, a bizonyos fokú humanista képzettséggel rendelkező Werbőczyn és a latin klasszikusokon nevelkedett jogi kultúrájában is.²⁶ A római jog ilyenfajta továbbélése és továbbgondolása egyáltalán nemcsak Magyarországon volt jelen, hanem Európa-szerte, és az Egyesült Királyságban is. Mind a közösség családokra épített, hagyomány elvű, semleges cicerói fogalma, mind a római jog közösségfogalma (*societas*), mind pedig a természetjog és a pozitív jog megkülönböztetés fellelhető ebben a közös európai hagyományban.²⁷ A skolasztikusok és a humanisták számára egyaránt világos volt a kapcsolat a *ius civile* római jogi eszménye, valamint az európai fejlődést alapjaiban meghatározó városiasodás által kialakított normarendszer, a civilizált, urbánus, kulturált polgár ideálja között.

E hagyományok invenciózus egyesítése, egyben továbbépítése jellemzi Althusius Politicá-ját (1603).²⁸

Althusius arisztoteliánus eszménye szerint az emberek képesek egy olyan, általa szimbiotikusnak nevezett kapcsolati formára (*consociatio*), amely kölcsönösen előnyös, de nem tisztán érdekelven szerveződött, mint a későbbi szerződéselvű és utilitariánus elméletek, hanem az ember természetes szociabilitására. „Mert ha az embernek nem lenne szüksége a másik segítségére, milyen társadalom, tisztelet, rend, értelem, humanitás létezne? Ezért épültek a falvak és a városok, alapítottak akadémiákat, s ezért társultak földművesek és kézművesek, különbségeikkel együtt „civil egységbe és társadalomba (*unitate et societate civili*), mint egyazon testnek számos tagja.”²⁹ Althusius víziója tökéletes ellentéte Hobbes embernek farkasa tanításának, fontos láncszem a természetes társiasság doktrínájának történetében. Elméletének megkülönböztetett jelentőséget biztosít a tény, hogy maga is évtizedeken át volt egy város (Emden) első számú polgára, világi vezetője és egyházi előjárója, az együttműködésen és összefogáson alapuló politikai gyakorlata páratlanul hosszú időre szerzett számára bizalmat polgártársai között – 1604-ben hívták meg, s 1638-as haláláig ő volt a város irányítója. Althusius példája azért fontos, mert megmutatja, hogy az európai városok erejét ez a közösségi élmény adta. A jogot, teológiát és humanista tanulmányokat is folytatott Althusius monumentális műve azt is megmutatja, hogy a politikai hatalom ilyen közös gyakorlása nyugaton már e korban a megfelelőképp kialakított intézményrendszeren alapult: „szerte a kora modern Európában a

„polgári társadalom” eszméje egy olyan kollektív nyilvános identitást jelent, amely közösen osztott politikai és jogintézményekben öltött testet.”³⁰

7. A skót felvilágosodás képviselői is igen élénken érdeklődtek a természetes társiasság gondolata iránt. Ám náluk a gondolat egy saját történetfilozófiával társul, amely a civilizációs fejlődés jogilag, gazdaságilag és kulturálisan is jól megkülönböztetett lépcsőfokait határozta meg. E fejlődés maga is természetes adottsága az emberi közösségeknek: „... az emberi társadalomban megfigyelhető egy természetes haladás a tudatlanságtól a tudásig, és a durva életmódtól a civilizált erkölcsi szokásokig, melynek számos lépcsőfokát rendszerint különös törvények és szokások kísérik.”³¹ De a skót moralisták nem kritikátlanok. Ők is jól látják azokat a morális korrupcióra utaló jegyeket, melyek épp a fejlettség magasabb szféráiban leleselkedik egy-egy közösségre. Különösen a felföldi származású, lelkészként is dolgozott Adam Ferguson az, aki hangot ad aggodalmainak. Elismeri, hogy az angol királysággal kötött unió a felföldi civilizálatlanságra pozitív hatással volt, de érzékeli a fejlettség, elsősorban az egyéni érdek alapú gazdasági racionalitás széthúzó erőit is: „A durva nemzetek erkölcsi szokásai javításra szorulnak. Külső ellenségeskedéseik és belső vizsályaik szélsőséges, vérmes szenvedélyek eredményei [...] Ha azonban addig mennek a nemzetek a növekedés és a megbékülés útján, míg tagjaik már fel sem fogják a társadalom közös kötelékeit, és semmiféle vonzalom sem szólítja őket hazájuk ügyének védelmére, akkor a másik végletbe esnek...”³² A skót felvilágosodás gondolkodására jellemző árnyaltság ölt testet Adam Smith morálfilozófusi és gazdaságelméleti írásának belső feszültségében, amit a szakirodalom korábban Das Adam-Smith problemként azonosított. Valójában az emberi természet kétféle hajlamának párhuzamos leírásáról van szó. A kétféle, egymással ellentétes irányú emberi motivációt egyetlen fogalomban összegzi Immanuel Kant, amikor kidolgozza a társiatlan társiasság (*ungesellige Geselligkeit*) elképzelését. Először is megnevezi ezt a két önálló késztetést: „Az emberben megvan a hajlandóság, hogy magát eltársadalmosítsa [...] (*zu vergesellschaften*)”. „Nagy hajlama van azonban amellet arra is, hogy magát izolálja [...] (*zu vereinzeln/ isolieren*) ennél fogva mindenfelől ellenállásra vár...” Kant azonban nem nyugszik bele egyszerűen a paradoxonba, hanem megpróbálja továbbgondolni azt. Az elkülönült egyének között kialakul valami jó értelemben vett versengés, a hírnév, a dicsőség utáni hajsza, ami felpörgeti a gazdaságot és a kultúrát is, hiszen minden egyes individuum saját alkalmasságát szeretné bizonyítani, és saját magának szeretne stallumokat szerezni. Ám a Mandeville-re jellemző logikának megfelelően ez az önzés közhaszonnal járhat, ha megfelelő intézményes garanciákat állít a közösség arra, hogy az egyéni *inventio* megfelelő irányba fejtse majd ki a maga áldásos hatását.³³ Az ily módon társadalmilag becsatornázott egyéni kezdeményezőkézség és lelemény, melynek közvetlen

célja az adott individuum haszna, közvetve hozzájárul a közösség ügyeinek előbbreviteléhez is, a tudományokat, a mesterségeket és a művészeteket is fejlődésnek indítja: „Ezáltal történnek meg aztán az első igazi lépések a vadság állapotából a kultúra felé (*aus der Rohigkeit zur Kultur*), ami tulajdonképpen semmi más, mint az ember társadalmi értéke; ezáltal fejlődik ki egymás után minden tehetség, csiszolódik az ízlés és a folytonos felvilágosítás útján megkezdődik egy gondolkodásmód megalapozása”.³⁴ Kant tehát átvágja a gordiuszi csomót, nem egymással ellentétesnek állítja be az ember önzését és társulási hajlamait, hanem épp egymáshoz kapcsolja azokat, valamifajta logikai szükségszerűség benyomását keltve. Ezzel megoldja az Adam Smith-recepció fő problémáját, egyben megpróbál egy olyan civil társadalom-fogalom felé elmozdulni, mely az egyéni érdek nyomására alakul ki, de amely végül „morális egésszé” áll össze. Ennek a civiltársadalom-fogalomnak kulcseleme még az intézményes fékek és normák rendszere. Ezt fogja majd felülírni a Hegel szisztematikus rendszertanában a polgári társadalom, mint az egyén és az állam közé szorult társadalmi szerveződési szint.

8. Péter László akkor foglalkozott a civil társadalommal, amikor épp a nyilvános diskurzus egyik legtöbbet ismételt fogalma vált belőle, a nyolcvanas évek végén, a rendszerváltás küszöbén. Václav Haveltól Konrád Györgyig, vagy a Szolidaritás-mozgalom ideológusaiig, a kelet-európai politizáló értelmiségnek kulcskérdés volt a „civilség”. Havel még elnökként is fontosnak tartja a hűséget ehhez az eszményhez, mely az elmúlófélben lévő totalitárius rezsim legrosszabb hagyományába tartozik.³⁵ Adam Michnik a Szolidaritás-mozgalommal kapcsolatban az államtól függetlenné váló, majd az állammal egyezkedő társadalmat élte: „A kommunista Lengyelország életében először a civil társadalom újjáéledt és kompromisszumot kötött az állammal”.³⁶ De a legegységesebb Konrád Györgynél, hogy a kommunista állammal szembe fordított civil társadalom mennyire depolitizált fogalom. Már könyvének címe (*Antipolitika*),³⁷ alapkonceptiója is egy politikátlanított liberalizmus elképzeléséhez kötődik. A civil társadalomra való hivatkozás nem kelthette azt a benyomást, hogy nem engedélyezett politizálás folyt volna, tehát emlegetése sem számított olyan súlyos kihágásnak. De még fontosabb: a korrumpálódott hatalommal szemben még mindig az ártatlanság ígéretét jelentette ez a közösségi forma.

Lengyelországban, persze, az elnyomott és megalázott társadalom már majd egy évtizede tudta artikulálni álláspontját a Szolidaritás-mozgalomban. Csehszlovákiában létezett egy Charta '77 nevű mozgalom, s a nyugati értelmiség is beszüremkedett, hogy okítsa a fiatalokat a nyugat tiltott tudására.³⁸ Magyarország le volt maradva mind a nyugati kultúra iránti érzékenységében, mind pedig a társadalom önszerveződő képességében – talán csak a Duna-kör demonstrációi, és az erdélyi falurombolás elleni tömeges tiltakozás tekinthető kivételnek ez alól.

Pedig a nyugati értelmiség jó része próbálta ostorozni az itthon maradt „szamizdatos” vagy túrt véleményformálókat, e csoport túlzott engedékenysége, gyávasága, ellenzékben is „balos” beállítottsága miatt. E türelmetlenségnek jó példája volt Faragó Béla kis kötete, amely szemére hányta az itthon maradtaknak, hogy nem a nyugati liberálisok nagy hagyományához kapcsolódtak, hanem valamifajta magyar *Sonderweg*et kerestek.³⁹ Minden valószínűség szerint Péter László is ilyen kritikus módon viszonyult a hazai polgáritársadalom-diskurzushoz, s az lehetett a célja írásával, hogy újraértelmezze a fogalmat.

Persze azt Péter Lászlónak is el kellett ismernie, hogy a kritikusok által felvetett gondok sok tekintetben jogos hiányérzet gyümölcsei. Főként a kádárizmussal kapcsolatban lehet megállapítani, hogy milyen hatékonyan rombolta a társadalmi kapcsolatok szövetekét. Ám Péter László és Faragó Béla diagnózisa szerint addig nem orvosolható a morálisan megvesztegetett, egymás ellen fordított csoportokra, izolált egyénekre szétesett társadalom problémája, az állam túlhatalma és a polgárok behódoló magatartása, amíg az intézményes fékek és kontrollmechanizmusok nem lépnek életbe a politikában. Ráadásul, mint láttuk, a társadalomnak az állammal szemben megnyilvánuló gyengélkedése nem a háború utáni elnyomás eredménye – már a liberális korszakban gondot jelentett a társadalom alulszervezettsége, széttagoltsága, aktivitáshiánya. A kommunista időszak továbbörökítette, talán el is mélyítette ezt a problémát, melyet a korábbi rendszerektől örökölt.

9. És ezen a helyzeten mit sem segített sem a rendszerváltás, sem a 2002 után kialakult hideg polgárháború. Ez utóbbi politikai helyzet természetes következménye a lakosság végzetes megosztottsága. A politikai konfliktus kiélezése ugyanis tektonikus erejével családokat, baráti és munkahelyi közösségeket választott el egymástól. Az áthidalhatatlan kormány-ellenzék ellentét tovább rombolta a társadalom összetartozás-érzetét, integritását. Ez az agonisztikus jellegű politikai kultúra a pártok eltérő valóságmagyarázatát, s így két, egymással rivalizáló közösségi identitást eredményezett, s elkerülhetlenné tette, hogy a politikai aktivistákon keresztül az egész társadalom átpolitizálódjon. Vagyis a régi bajt ismét új bajjal tetézte a 20. században már több traumán átesett magyar társadalom, mely a jelek szerint gyakorlati problémamegoldó képességének java részét elveszítette.

A szembeötlő mindebben leginkább az, hogy a rendszerváltás idején az intézményrendszer alapos revízió esett át, s felállt egy olyan jogállami struktúra, amely elvileg képesnek látszott kiszolgálni egy nyugati típusú alkotmányos demokráciát. Vagyis a Péter László által hiányolt feltételek létrejöttek: a jog határozta meg az állam és az egyén viszonyát, valamint az egyének és közösségeik egymás közötti kapcsolatrendszerét is. Az alkotmánybíróság, az ombudsmanok rendszere, az Állami Számvevőszék, a független ügyészség és még számos más intézményes megoldás garantálta a civil társadalom

fontos volt, politikai koncepcióját. Ezért annak magyarázatát, hogy az állam és a polgár viszonyában lényegi javulás nem következett be, máshol kell keresnünk.

A 2010-ben kialakult alkotmányos válság, mely a rendszerváltással kapcsolatos alapvető kritikaként értelmezendő, arra hívja fel a figyelmet, hogy a joguralom mellett másra is szükség van ahhoz, hogy egy alkotmányos demokrácia megbízhatóan működjön: ez pedig a polgári társadalom tagjainak közös hétköznapi morális beállítódása, politikai kultúrája. Ezt a fogalmat megközelítően abban az értelemben használom, ahogy a kanti formális jogállamiságot kritizálva Hegel megalkotta a *Sittlichkeit* fogalmát.⁴⁰ A „*Moralität*” fogalmával ellentétben használva a *Sittlichkeit* hegeli kategóriája – itt Charles Taylor értelmezését használom – „azon erkölcsi kötelezettségeket jelenti, melyekkel egy már létező közösségnek, melynek én is részét képezem, tartozom.”⁴¹ A polgári társadalom azon fogalmát, amely a polgárok és államuk viszonyát szabályozó vonatkozó érvényes jogi normák alapján rajzolódik ki, ki kell egészíteni a tényleges társadalmi együttélés gyakorlatának, a hegeli értelemben vett *Sittlichkeit*nek a vizsgálatával. Vagyis be kell látni, a polgári társadalom nem pusztán a jog uralmát jelenti, hanem egy jól meghatározott republikánus politikai kultúrát is. Különbözően a törvényes elvárások nem találkoznak a valósággal, a polgárok beállítódása, viselkedéskultúrája nem engedi meg a joguralmat biztosító törvények szellemének érvényesülését.

A kérdéssel persze érintőlegesen Péter László is foglalkozott. Utalt rá, hogy vannak bizonyos „műveltség-beli” követelményei is annak, hogy civil társadalomról beszéljünk: „A műveltség elemei, mindenekelőtt a valamennyire általánosnak mondható írni-olvasni tudás nélkül nem beszélhetünk civil társadalomról.”⁴² Sőt arra is kitér, hogy a 19. század klasszikus liberális korszakának legjobbjai is tudták, hogy vannak eféle feltételei az általuk kitűzött célok megvalósulásának: „Eötvös tudta, hogy kulturális felemelkedés nélkül nem szerveződhet civil társadalom és [...] a műveltség elemeinek a hiányában, hosszabb távon a képviselői kormányrendszer sem tartható fenn.”⁴³ Mi több, saját kora, a rendszerváltás magyar társadalmának ilyen irányú alkalmatlanságát is érzékelte. Ezért bizonyos fókig a Szekfü-féle kritikát továbbgondolva kritizálta a politika iránt érdeklődő magyarországi választói közösség „kuruckodó” politikai attitűdjét, kijelentve, hogy az ellenállás retorikájának erőltetése helyett a „civil társadalom felé vezető göröngyös úton” kellene előre haladnia a magyar társadalomnak, ami azonban valamifajta kompromisszumkésztséget feltételezne részükről. A cikk írása óta eltelt negyedszázad politikai-társadalmi kudarcai visszaigazolják Péter László állítását, ha a polgári társadalom fogalmát a fenti, kiterjesztett értelmében használjuk, vagyis úgy, hogy az nem csupán a jog uralmát jelenti, hanem egy, a közjó ügye mellett elkötelezett, a belső konfliktusok oldására alkalmas, kompromisszumokra kész politikai kultúrát is.

Jegyzetek

- Péter László gondolatmenete először 1987-ben szóban hangzott el, a Mikes Kelemen Kör ülésén, majd 1989-ben jelent meg egy akkoriban az értelmiség körében igen népszerű folyóirat, a *Valóság*, valamint egy sokszerzős tanulmánygyűjtemény lapjain. Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter László: *Az Elbától keletre*. Osiris, Budapest 1998. 148–186. o.
- A kifejezést Friedrich Hayek használta, amikor a *Miért nem vagyok konzervatív?* kérdésére kereste a választ. Friedrich A. Hayek: *Miért nem vagyok konzervatív?* (ford. Balogh Katalin). In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II* (szerk. Ludassy Mária). Atlantisz Kiadó, Budapest 1993. 149–171. o.
- Rövid életrajzi áttekintést ad Gyáni Gábor: *A magyar sonderweg története*. *Holmi* 2001. 11. sz. 1547–1553. o.
- Schvarcz Gyula*: Magyarország helyzete a reálunióban. Stolp, Pest 1870. 57. o.
- Atticus*: Új korszak és politikai programja. Budapest, Athenaeum 1889. I. o.
- Censor*: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Zilahy Sámuel, Budapest 1984. 25. Új kiadása: *Históriaantik Könyvkiadó*, Budapest 2012
- Péter László felhívja a figyelmet arra is, hogy a magyar szóhasználat 1867 után a hegeleianus értelmezésre váltott. Péter: i. m. 157. o. 41. l.
- Péter: i. m. 156. o.
- Péter: i. m. 156. o.
- Péter: i. m. 157. o.
- Péter: i. m. 161. o.
- Péter: i. m. 168. o.
- Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. Atelier–L’Harmattan, Budapest 2006
- Péter: i. m. 149. o.
- Péter: i. m. 150. o.
- Péter: i. m. 179. o.
- Sunil Khilnani: *The development of civil society*. In: *Civil Society. History and Possibilities* (eds. by Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani). Cambridge University Press, Cambridge 2001. 17. o. (a következőre hivatkozik: Jean Starobinski: *Le Mot Civilisation*. Le Remède dans le mal. Gallimard, Paris 1989)
- “to search for that simplicity of manners, and innocence of behavior, which has been often known among mere savages; ere they were corrupted by our commerce” *Shaftesbury*, Third Earl: *Advice to an Author*. John Morphew, London 1710. Part III. iii. o.
- Jean-Jacques Rousseau: *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraeredése*. In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek* (vál. Ludassy Mária, ford. Kis János). Magyar Helikon, Budapest 1978. 5–38. o., 13–14. o.
- Rousseau: i. m. 16. o.
- Jean L. Cohen – Andrew Arato: *Civil Society and Political Theory*. MIT Press, Cambridge 1992, 1994. 84. o.
- Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Atlantisz, Budapest 1997. 235–260. o.; Isaiah Berlin: *A szabadság két fogalma*. In: *Uő. Négy esszé a szabadságról*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1990. 334–443. o.
- Antony Black: *Concept of civil society in pre-modern Europe*. In: *Civil Society. History and Possibilities* (eds. by Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani). Cambridge University Press, Cambridge 2001. 33–38 o., 33. o. Black azt is hangsúlyozza, hogy már a középkorban (főként a városokban) létezett a társadalomnak egy, a politika világtól megkülönböztetett fogalma. A kérdéssel kapcsolatban Black azt is hangsúlyozza, hogy annak kontextusában nem volt értelme a pozitív és negatív szabadság

- megfogalmazásának, hiszen a főúri (seigneurial) kényszer alóli mentesség nyitotta meg a pozitív szabadságok körét. *Black: Concept*... 35. o.
- 24 *Cicero*: Az állam. 1. könyv. 32 (49).
- 25 *Black: Concept*... 36. o.
- 26 Ez utóbbira utal a jelen szerző is, *Horkay Hörcher* Ferenc: Jog és irodalom a keresztény-humanista nevelési eszményben. In: *Iustitia* modellt áll. Tanulmányok a jog és irodalom köréből (szerk. Fekete Balázs – H. Szilágyi István). Szent István Társulat, Budapest 2011. 13–21. o.
- 27 Erről I. Jose *Harris*: From Richard Hooker to Harold Laski: Changing Perceptions of Civil Society in British Political Thought, Late Sixteenth, to Early Twentieth Centuries. In: *Civil Society in British History, Ideas, Identities, Institutions*. Oxford University Press, Oxford 2003. 13–38 o., 15. o. Harris a klaszszikusok (Gierke és Figgis) mellett John Ehrenberg fogalomtörténeti monográfiájára támaszkodik: John *Ehrenberg*: *Civil Society. The Critical History of an Idea*. New York University Press, New York 1999. 45–54. o.
- 28 A következő, angol nyelvű, online is elérhető kiadásra támaszkodtam: *Althusius*: *Politica* (1614), an abridged translation of *Politics Methodically Set Forth and Illustrated with Sacred and Proance Examples*, tr. by F. S. Carney. Liberty Fund, Indianapolis 1995. <http://oll.libertyfund.org/titles/692>. (2015.11.01.).
- 29 *Ibid.* I. § 27.
- 30 *Harris*: i. m. 15. o.
- 31 John *Millar*: A rangok megkülönböztetésének eredete. In: A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény (szerk. Horkay Hörcher Ferenc). Osiris Kiadó, Budapest 1996. 223–242. o., 227. o.
- 32 Adam *Ferguson*: Esszé a polgári társadalom eredetéről. In: A skót felvilágosodás... 175–196 o., 184–185. o.
- 33 L. Bernard *Mandeville*: A méhek meséje, vagy magánvétek – közhaszon. Helikon, Budapest 1969. (1714)
- 34 A Kant-idézetek forrása: Immanuel *Kant*: Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről. (fordította és bevezette Sándor Pál). <http://mek.oszk.hu/04800/04821/04821.htm>. (2015.11.01.).
- 35 „Az igazi civil társadalom a demokrácia legszilárdabb alapja. A választási kampányok hevében sokszor feledésbe merül ez az igazság. Olykor-olykor még a kommunizmus is együtt tud élni a magántulajdonnal, sőt néha a magánvállalkozással is, de sohasem a civil társadalommal.” Václav *Havel*: A civil társadalom és új ellenségei. *Civil Szemle* 2004. 1. sz. 7–9. o. Havelnek a bársonyos forradalom idején vallott felfogásáról I. Václav *Havel*: A kiszolgáltatottak hatalma. Madách, Pozsony 1991
- 36 Idézi Jody *Jensen* – *Miszlivetz* Ferenc: A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja. *Információs Társadalom* 2005. 1. sz. 7–22. 7. o.
- 37 Konrád már a Közép-Európa fogalom inflációja idején írta meg esszéjét: Konrád György: *Antipolitika. Közép-európai politikák*. AB Kiadó, Budapest 1986
- 38 L. erről Barbara *Day*: *Bársonyos filozófusok*. Typotex Kiadó, Budapest 2004
- 39 *Faragó* Béla: Nyugati liberális szemmel. *Magyar Füzetek*, Párizs 1986
- 40 *Hegel*: *Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie*. Leipzig 1923. 388. Idézi Charles *Taylor*: *Hegel*. Cambridge University Press, Cambridge 1975 (1999).
- 41 *Taylor*: i. m. 376. o.
- 42 *Péter*: i. m. 165. o.
- 43 *Péter*: i. m. 165. o.

Fekete Balázs

tudományos munkatárs (MTA TK JTI)

Péter László Közép-Európáról: tanulhat-e a jogtudomány egy történéstől?

I. E rövid tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Péter László munkássága – a történeti alkotmány tanulmányozásával összehasonlítva – egy kevésbé ismert dimenzióját megvizsgáljam. Emellett tovább is szeretném gondolni abból a szempontból, hogy vajon mit tanulhat a jogtudomány Péter Közép-Európa-hoz kapcsolódó eredményeiből. Ugy gondolom, hogy ez két okból is hasznos; egyrészt, mert rámutat egy olyan problémára, amiről a rendszerváltás időszakában lehetetlen volt elfogulatlan képet alkotni, másrészt azt is bemutatja, hogy a jogtudomány bizonyos körülmények között hajlamos „népszerű” társadalomtudományi eredetű fogalmakat kritika nélkül beépíteni saját gondolatrendszerébe.

A következőkben két gondolati lépést teszek meg, elsőként bemutatom, hogy Péter milyen pontok mentén kritizálja, igen meggyőzően, a nyolcvanas években alakot öltő Közép-Európa fogalmat, az ún. „Közép-Európa” eszmét, majd pedig – egy szűkebb terület példáján, a

jog-összehasonlításra keresztül – arra keresek választ, hogy mindezekből hogyan profitálhat a jogtudomány. Péter eszmetörténeti munkájának méltatása mellett a továbbiak azt is illusztrálhatják, hogy a fogalmak áramlása a jogtudomány és a társadalomtudományok között egyáltalán nem mindig zajlik problémamentesen, valamiféle elképzelt ideális viszonyrendszerben.

2. A nyolcvanas évek egyik széles körben hivatkozott, és a tudományos nyilvánosságon túl irodalmi és közírói közvetítéssel a közbeszédbe is utat találó fogalma Közép-Európa vagy a „közép-európaiság” volt.¹ Közép-Európa fogalmának kidolgozásában magyar történészek (többek között: Szűcs Jenő² és Hanák Péter³) fontos szerepet játszottak és túlzás nélkül állítható, hogy ezt követően nem lehetett úgy közép-európai kérdésekről beszélni, hogy a szerző ne fogalmazta volna meg viszonyát e gyorsan fejlődő gondolati hagyományhoz.⁴ Közép-Európa gondolata – létezik Európában egy közvetítő tér-

ség a Nyugat és a Kelet pólusai között, melyre mindkét nagy terület jelentős hatást gyakorolt és így sajátosságai sok esetben nyugati és keleti jegyeket egyesítenek, de alapvetően a Nyugat felé gravitál, ha a történelmi körülmények ezt lehetővé teszik – kis túlzással elementáris erővel robbant be a közép-európai térség értelmiségének gondolkodásába és beszédmódjába már a rendszerváltásokat megelőzően, a hetvenes évek második felétől. Ennek egyik oka lehetett, hogy a Közép-Európa fogalom lehetővé tette céljaik és vágyaik – amit leginkább a „visszatérés Európába” kifejezéssel foglalhatunk össze – hatékony artikulálását a szocializmus gyengülésének és felbomlásának folyamatában. Azt is mondhatnák, hogy a nyolcvanas években Közép-Európa létének és egyediségének hangoztatása a történelemtudományi igényű elemzésen túl egyfajta (alternatív) értelmiségi divattá is vált a régióban.

Péter, aki mindig is fogékony volt a politika és a politikai eszmék vizsgálatára és eszmetörténeti kritikájára, két írásában is foglalkozik Közép-Európa gondolatával.⁵ Az egyiket kifejezetten e témának szentelte, ez egy angol nyelvű tanulmány a *European Review of History* c. folyóirat Közép-Európával foglalkozó számában,⁶ míg a másik az egyetlen magyar nyelvű kötetének bevezetője, melynek első gondolati egységét a Közép-Európa-eszmével kapcsolatos reflexiói alkotják.⁷ Mindkét szöveg kritikus Közép-Európa népszerűvé vált fogalmával, különösen azokkal a történészekkel, akik Közép-Európa létét történelmi alapokon, gyakran igen változatos érvekkel kívánják igazolni. Talán nem tévedünk nagyot abban, hogy Pétert kritikájában részben ismert kritikai, a közhelyekkel szembehelyezkedni bármikor kész intellektuális alkata,⁸ részben pedig a történelemtudományokban megjelenő divatokkal szembeni ellenérzés motiválta.

Fontos jelezni, hogy Közép-Európa kapcsán az eszmetörténész Péter szólal meg ezekben az írásokban. Noha nyilvánvalóan nem lehet „hermetikusan” szétválasztani Péter történészi és eszmetörténeti irányú munkásságát, mindenképpen ki kell emelni, hogy életművében a fő csapásiránynak tekintett történészi tevékenység mellett az eszmetörténeti kutatás is jelentős szerepet kapott, amint az oktatási tevékenységében és egyes írásaiban is tükröződött.⁹ Azért is érdekes lehet Péter Közép-Európa-kritikájával foglalkozni, mert így képet kaphatunk Péter eszmetörténeti ethoszáról, beleértve szemléletét és módszereit.

3. Péter Közép-Európáról alkotott véleményének megismeréséhez *Közép-Európa és visszavetítése a múltba* című tanulmányának elsőként a nyelvezetét érdemes megvizsgálni. Szerzője általában szigorúan tartotta magát a tudományos publikálás nyelvi követelményeihez mind magyar, mind angol munkában, különös tekintettel a nyelvhasználat semlegességére, e szövegben azonban a Közép-Európa bemutatása közben több olyan kifejezés is feltűnik, melyek elütnek ezektől a standardoktól. A tanulmány problematikájának – a nyolcvana-

nas évek Közép-Európa-képének történelmi realitása – bemutatása során Péter a következő kifejezéseket is felhasználja (egyres esetekben más szerzőket idézve): „érzelmi töltésű”, „nem természetes egység”, „szellemi birodalom”, „kulturális affinitás”, „katalizátor”, „örökké változó, próteuszi jelleg”, „csatakiáltás”, „politikai ék”, „ikon”, „kulturális ellenhipotézis” vagy „kísértet”.¹⁰ E kifejezések mind-mind azt sejtetik, hogy Péter alapvető problémákat lát Közép-Európa fogalmának nyolcvanas évektől egyre népszerűbbé vált és a közgondolkodásba is „leszivárgó” értelmezésével. Továbbá, e nyelvi megformáltság a kritika irányát is előrevetíti, mivel e kifejezések általánosságban a kultúrához, és nem a szűken értelmezett történelemhez kapcsolódnak. A tudatos, és így a bevettől eltérő, nyelvhasználattal a szerző tehát olyan környezetet teremt, mely egyrészt felerősíti kritikáját, másrészt segíti annak könnyebb befogadását.

Péter tézise könnyen összefoglalható. Kiindulópontja, hogy a kortárs Közép-Európa-fogalom vizsgálata, minden látszat ellenére, nem történészi, hanem eszmetörténeti feladat. Azaz azt nem, mint a történelmi múltat leíró történészi konstrukciót kell vizsgálni, hanem politikai eszmetörténeti jelenségként. Ebből pedig a kritikai módszer előtérbe állítása is következik, különös tekintettel arra, hogy a Péterre oxfordi éveiben nagy hatást gyakoroló John Plamenatz is kifejezetten fontosnak tartotta a politikai eszmék és művek kritikai megközelítését.¹¹ Ha pedig a nyolcvanas évektől lendületet kapó Közép-Európa-gondolatra az eszmetörténet irányából tekintünk, akkor Péter szerint nyilvánvalóvá válik, Közép-Európa valójában politikai eszme, amelynek kifejezett célja, hogy a felbomló Szovjet birodalom árnyékában megalapozza azt a gondolatot, hogy a régió államai különböznek a szovjet blokk többi részétől, és e jellemzőik miatt valójában Nyugat-Európa-hoz kapcsolódnak.¹²

Azonban Közép-Európa ilyen irányú megközelítése több problémát is rejt magában. Elsőként arra kell felhívni, hogy amikor történészek a fenti értelemben beszélnek Közép-Európáról és annak egységes jellemzőit, illetve szoros nyugati kötődését hangsúlyozzák, akkor Péter szerint alapvető módszertani hibát követnek el.¹³ Visszavetítik ugyanis a jelen – nyolcvanas évek – és a vágyott jövő céljait a múltba és ezáltal szelektíven, a saját koncepciójukat megerősítendő rendezik össze a történelmi tényeket egy „vágyott” egységes képpé. Péter szerint bármilyen valódi történeti igényű vizsgálat képes eltüntetni Közép-Európa fogalmát, mivel önkényességére és megalapozatlanságára mutat rá.¹⁴ Végső soron tehát, a történelmi Közép-Európa, ahogyan azt a nyolcvanas évektől a térség történészei és értelmiségei használták, nem több, mint egy vágyott regionális identitás visszavetítése a múltba, és így nem történelmi fogalom, hanem politikai eszme, melynek – ezt Péter sem tagadja – meg volt a maga szerepe a közép- és kelet-európai népi demokráciák felbomlásában, a szovjet blokk dezintegrációjában.

Péter egy másik írásában élesen rámutat Közép-Európa fogalmának történelmi képtelenségére. Kiindulópontja, hogy az egyes nyugati és keleti térségek fejlődését meghatározó „szerkezeti elemek egymást keresztülkaszálva átfedve makacsul ellenállnak annak, hogy régiókba gyömöszöljük őket.”¹⁵ Valójában Európa térségeit és államait annyiféle módon rendezhetjük kisebb vagy nagyobb egységekbe, ahány szempontból próbáljuk ezt megtenni. Péter példálózó jelleggel három nagy határvonalra mutat rá, és azt hangsúlyozza, hogy ezek mind-mind eltérő, esetenként egymást átfedő, földrajzi tagoláshoz vezetnek.

„Más tekintetben (nyugatról kelet felé haladva) sokféle határ különböztethető meg. A civil társadalom a kora újkorban vagy a parlamentáris kormányrendszer 1945 előtt nagyobbára csak a Rajnától nyugatra jöttek létre. Ha a középkorba megyünk vissza, a beneficiális rendszer, a tulajdonöröklés típusa, a paraszti munka és jogviszonyok vagy az erőteljes városi fejlődés tekintetében viszont az Elba-Saale-Lajta vonala (esetleg Szentpétervár-Trieszt vonala) az elválasztó határ. Kelet felé tovább haladva pedig (és e tekintetben már széles egyetértés tapasztalható) az autonóm egyházi szervezet, a nemesi alapjogok, diéta vagy szerzetesi kultúra, a reneszánsz és a reformáció határa a nyugati kereszténységgel esik egybe; ezek az ortodox vallási területen nem lelhetőek fel. Eddig három határvonallal (a Rajna, az Elba és a vallási) négy zónát különböztettünk meg. De szinte vég nélkül húzhatók újabb határok.”¹⁶

Látható, hogy történelmi alapon lehetetlen általában Közép-Európáról beszélni, ha viszont egyes strukturális kérdésekre figyelünk, akkor az általánosságokra felépített kép azonnal darabjaira törik. Péter végső értéktétele szerint, mindezek miatt, Közép-Európa gondolata történészi szemmel nem több, mint egy „múltat elszűrítő sablon”,¹⁷ mely történelmi kutatásokra szinte használhatatlan.

Az előbbieket különösen jól illusztrálja, ha a 19. század végi Magyarország regionális helyzetét vizsgáljuk. Attól függően, hogy milyen jellemzőt választunk, a századvégi Magyarország regionális besorolása változni fog kelet és nyugat között, érvel Péter. Az agrárrendszer, az ipari szerkezet és a földbirtokos nemesség társadalmi befolyásának szempontjából ebben a korszakban Magyarország inkább Kelet-Európa-hoz tartozott. Ha jogi jellemzőket is vizsgálunk, akkor Péter megállapításaiból még összetettebb kép rajzolódik ki. Magyarország erős parlamentáris hagyományai, Péter szerint, „nyugatiabak” voltak, mint Németország vagy Ausztria hasonló hagyományai; a tulajdonjog, a személyes biztonság és a közigazgatás működése elérte a közép-európai színvonalat; azonban a töredékes jogállami intézmények és a rendeleti kormányzás lehetősége „kelet-európai színezet” adott az összképnek.¹⁸

Összegezve, Péter elutasítja abban a formában Közép-Európa gondolatát, ahogy azt a nyolcvanas évektől, részben magyar történészek munkája eredménye-

ként, a térség értelmisége és a rendszerváltás követően a politikai elit megfogalmazta és használta. E fogalom történelmi értelemben védhetetlen, szerepe alapvetően politikai – identitásképzés és politikai célok artikulálása – és ezért az eszmétörténet segítségével érthető meg és vizsgálható. Péter ezt a munkát el is végzi, és arra jut, miután megmutatta politikai szerepét, hogy Közép-Európa „megtette kötelességét” és ugyan eszmeként nem tűnhet el örökre – nem zárom ki, hogy Péter leginkább erre vágyott volna –, de mégis az a legszerencsésebb, ha lemondunk róla és „pihenni hagyjuk”.¹⁹ E nem túl biztató, sőt kifejezetten negatív konklúzió mellett fel kell hívni a figyelmet egy lényeges pontra. Abból, hogy Péter elveti Közép-Európa általános fogalmát, egyáltalán nem következik, hogy ne kellene a térséget történelmi szempontból az összehasonlítás segítségével kutatni, hanem Péter arra mutat rá, hogy történészként óvakodni kell azoktól a hibáktól, amit Közép-Európa esetében korábban elkövettek. Vagyis a kutatási kérdés megfelelő leszűkítésével és módszertani fegyelemmel igenis lehet, és érdemes is térségünkkel foglalkozni, mert a nyugati és a keleti minták összehasonlítása számos fontos regionális összefüggésre irányíthatja rá a figyelmet, mint tette ezt is Péter korábban már hivatkozott *Autokrácia Kelet-Európában* című kiváló tanulmányában.²⁰

4. Péter eredményeinek alkalmazása, kis túlzással, „tálcán kínálja” magát a jog-összehasonlításban, mivel a jog-összehasonlítás egyik fő problémája a második világháborút követően a jogrendszerek csoportosítása volt.²¹ E csoportosítási kísérletek, melyek általában a civil jog – *common law* – szocialista jog hármasságán alapultak, egyes esetekben maguk is utaltak arra, hogy a közép-európai népi demokráciák jogrendszerei nem olvashatóak be sematikusan a szovjet, vagy még átfogóbban, a szocialista jogba. Annak ellenére, hogy a térség politikai és gazdasági értelemben jelentősen átalakult a szocialista modellek bevezetésével, e jogrendszerek bizonyos szempontból mégis megőrizték nyugati mintákon alapuló egyediségeik egy részét.²² Különösen érdekes ez abból a szempontból, hogy a nyolcvanas évektől nemzetközileg ismert magyar szerzők is amellett érveltek, hogy a népi demokráciák jogrendszerei több ponton is megkülönböztethetőek a szovjet jogtól és megállapításaikat nem kizárólag jogi tényezőkre, hanem az azoknak keretek adó Közép-Európa történelmi egyediségére alapozták.

Közép-Európa gondolatának hatása a legtisztábban Péteri Zoltán nyolcvanas évekbeli összehasonlító jogi munkásságában mutatható ki. 1987-ben jelent meg egy tanulmánya az Egyesült Államok egyik legelismertebb jogtudományi folyóiratában, a *Tulane Law Review*-ben, melyben a szovjet jog kelet-európai recepciójával foglalkozott, különös tekintettel a hasonlóságokra és a különbségekre.²³ Péteri két irányból használja fel Közép-Európa fogalmát érvelésében. Egyrészt utal a régió Kelet-Európától eltérő társadalmi, gazdasági és politikai jellemzőire, mint például a középkor „nyuga-

tias” jellegű társadalomfejlődésére, és a modernizációs, az évszázados „kényszerrel” összefüggésben az állam kiemelt társadalmi-politikai szerepére.²⁴ Másrészt pedig jelzi a közép-európai jogrendszerek történelmi eredetű, a nemzeti jogi tradíció részének tekintett eltéréseit a hivatalosnak tekintett szovjet jogi megoldásoktól.²⁵ Végző konklúziója egybevág a „Közép-Európa gondolat” narratívájával, úgy véli ugyanis, hogy a szovjet blokkba tartozó országokat nem lehet sematikusan kezelni, és mivel ebben az időszakban a közép-európai országok jogfejlődését a modernizáció és a demokratizáció határozza meg, a jövő fejleményei még nem láthatóak előre.²⁶ A jövő ilyen típusú lebegtetése a Közép-Európa-eszmét körülölelő narratíva egyik jól felismerhető jegye, mely mögött a ki nem mondott vágyak, azaz a „visszatérés a Nyugathoz” és az „európai integráció” álltak. Nem zárható ki hasonló következtetés Péteri cikke kapcsán sem.

Egy évtizedekkel később megjelent írásában, mely a magyar jog nagy jogcsaládok és jogi kultúrák közötti helyzetének meghatározásával foglalkozott, érvelése egy részében kifejezetten újra központi szerepet szán Közép-Európának a magyar jog szocialista korszakban megjelenő egyedisége magyarázatánál. Péteri szerint ugyanis a szocialista jog „közös magja” ellenére sem volt egységes, mivel a közép-európai jogrendszerek történelmi fejlődésének 1945-öt követő fokozatossága eltért az „egyszeri” forradalmon alapuló szovjet fejlődéstől; továbbá a térség országai a szocializmus idején is megőriztek korábbi, nyugati eredetű jogintézményeket, mint például a paraszti földtulajdon, a köztársasági elnök Csehszlovákiában, vagy a parlamentarizmus Lengyelországban.²⁷ E tanulmány érvelése azért fontos, mert ebben a közép-európai régióhoz tartozás immár nem egy bizonytalan, ki nem mondott vágyakkal összekapcsolódó jövő alapja, hanem „kemény” érv annak alátámasztására, hogy a magyar jogrend beilleszthető az európai integráció alapját alkotó nyugat-európai jogok közösségébe.

Mint látható, Közép-Európa és részben arra alapozva a népi demokráciák jogai szovjet jogtól eltérő egyediségének gondolata a magyar és a nemzetközi jogösszehasonlításban is éreztette hatását a nyolcvanas évektől,²⁸ és mivel a jogcsaládok vagy jogkörök csoportosításánál a történelmi tényezők önálló szerepet kaphatnak²⁹ annak beillesztése problémátlanul tűnt. Különös paradoxon, hogy a Közép-Európa fogalom felhasználása itt nem vezetett „tudománytalan” eredményekre³⁰ – mint arra meggyőzően rámutatott Péter a történettudomány szempontjából –, hanem alátámasztotta azt a nyilvánvaló tény, hogy a népi-demokráciák jogrendjei több ponton is különböznek az ideáltipikusnak tekintett szovjet jogtól. Az ideológiai szempontok lazulását követően, már a hetvenes években is, noha meglehetősen finoman, de például a hazai magánjogtudományban vezető szerepet betöltő Eörsi Gyula is utalt erre a különbségre, amit leginkább a történelmi különbségekből vezetett le.³¹ Véleményem szerint Közép-Európa fogalmának e tu-

dományterületen – mint erre Péter is utalt – alapvetően érzelmi szerepe volt, mert bátorságot adott a nyilvánvaló, de ideológiai okokból sokszor mégis elrejtendőnek vélt tudományos összefüggések kimondásához. Ilyen értelemben azt is mondhatjuk, hogy Közép-Európa „katalizálta” a jog-összehasonlítás hazai művelését a közép-európai jogok egyedi jellemzőinek bemutatásában, és ezt a nemzetközi tudományos életben is kedvező fogadtatás kísérte.

5. E paradoxon és tudományos eredmények ellenére sem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy egyes szerzők, akik publikációikon és oktatómunkájukon keresztül jelentős hatással voltak a magyar jogtudomány további fejlődésére, a nyolcvanas években lényegében minden kritika nélkül átvették Közép-Európa fogalmát. E feltűnő „kritikátlanság” mögött véleményem szerint két döntő ok állhatott. Egyrészt az, hogy a jogtudomány, mivel saját dogmatikai eszközkészlete³² semmiképpen sem tekinthető kielégítőnek, ha jogot nem önmagában, hanem külső összefüggések – pl. a társadalom vagy a történelem – fényében kívánja vizsgálni, rá van szorulva a társadalomtudományi és filozófiai fogalmak átvételére.³³ Azaz a jogtudománynak, amennyiben nem a jogról, mint szűken értelmezett technikáról, hanem mint jelenségről kíván beszélni, szüksége van más tudományterületek fogalomkészletére. Közép-Európa fogalmának hazai átvétele és alkalmazása az összehasonlító jogi diskurzusban ezt jól illusztrálja. Másrészt azt is ki kell mondani, hogy a jogtudósok is koruk „gyermekei”, és így nem függetleníthetik magukat a korszellemtől. Egy adott korszak értelmiségi vitáiban divattá vált fogalmak ezért nagy eséllyel bukkanhatnak fel a szűkebb és zártabb jogtudományi diskurzusban.³⁴ Azaz, a jogtudomány nem valamiféle önmagába bezárkózó tevékenység, noha vannak, akik ezt akarják láttatni, hanem – hol szorosabb, hol lazább – kapcsolatban áll kora közgondolkodásával, és ez akár divatos fogalmak átvételében és a témaválasztásokban is megjelenhet.³⁵

Mindezek alapján azt válaszolhatjuk a címben feltett kérdésre, hogy minden idegenkedés ellenére a jogtudomány igenis sokat tanulhat egy történésztől. Sőt másképpen megfogalmazva, a jogtudománynak tanulnia kell a történelemtudománytól, mint ahogy más társadalomtudományoktól is. Jelen esetben Péter arra taníthatja a jogtudósokat, hogy az átfogó történelmi fogalmakban benne rejlik a leegyszerűsítés veszélye, ezért érdemes azokat kritikával megközelíteni. Továbbá, ismét csak Péter gondolatmenetét követve, nem kerülhető el, hogy kutatási kérdéseinket a lehető legalacsonyabb absztrakciós szinten fogalmazzuk meg, mivel így válnak láthatóvá a problémák egyedi jellemzői – ellentétben a „nagy kategóriákkal”, melyek szükségképpen homogenizálnak, elfedik a különbségeket és így tudományos értékük megkérdőjelezhető.

6. *Epilógus.* Különleges pillanat, ha a történelem igazol egy történészt. Péter Közép-Európa kapcsán, mintegy mellesleg, felveti, hogy a Közép-Európa-eszméből

a jövőben talán annyi megmaradhat, hogy az európai integrációban a közép-európai országok egyfajta alcsoportot alkotnak majd, amelyek képesek lesznek a nyugati politikai centrumtól eltérő érdekeiket korlátozottan artikulálni.³⁶ A 2015 utolsó hónapjaiban, a menekült- és migránsválság miatt politikai értelemben és a gyakorlatban is új lendületet kapó – Csehországot, Lengyelországot, Magyarországot és Szlovákiát tömörítő – „visegrádi-együttműködés” felerősödő tevékenysége meggyőzően igazolta Péter korábbi gondolatát, mely a tanulmány megjelenésekor, 1999-ben, még nem lehetett több, mint sejtés.

Jegyzetek

- 1 E narratíva összefoglaló szöveggyűjteményként I. Közép-európai olvasókönyv (szerk. Módos Péter). Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet, Budapest 2005
- 2 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Budapest 1983
- 3 Pl. Hanák Péter: Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. *Budapesti Negyed* 1998. 4. sz. 251–269. o.
- 4 L. pl. a szociológus Kemény István munkásságát, aki egyértelműen Közép-Európa fogalmára alapozza a magyar társadalomszerkezet egyediségeinek magyarázatát. Éber Márk Áron: A polgárosodás mint akarat és képzet. *BUKSZ* 2011. 2. sz. 109–110. o.
- 5 További írásai is érintik Közép-Európát és Kelet-Európát, de ezekben a történelmi szemlélet a meghatározó. L. pl. Péter László: Autokrácia Kelet-Európában. In: Péter László: Az Elbától keletre. Osiris, Budapest 1998. 37–59. o. vagy Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: Péter: Az Elbától keletre... 17–36. o.
- 6 László Péter: Central Europe and Its Reading Into The Past. *European Review of History* 1999. 1. sz. 101–111. o. A továbbiakban a magyar változatot használom: Péter László: Közép-Európa és visszavetítése a múltba. In: Közép-európai olvasókönyv... 209–225. o.
- 7 Péter László: Bevezetés. In: Péter: Az Elbától keletre... 7–15. o.
- 8 L. emblematicussá vált mondatát önmagáról: „... nem lehet több mint negyven évet Angliában büntetlenül eltölteni.” Péter: Bevezetés... 7. o.
- 9 A Habsburg-korszakról szóló kurzusának egy részét a korszak politikai eszmétörténetének bemutatása alkotta. Tanulmányai közül kiemelkedik a magyar nacionalizmusról írt munkája: Péter László: A magyar nacionalizmus. In: Péter: Az Elbától keletre... 60–84. o.
- 10 Péter: Közép-Európa... 209–215. o.
- 11 John Plamenatz: Introduction. In: *Man and Society*. vol. I. Longman, London and New York 1992
- 12 Péter: Közép-Európa... 218. o.
- 13 Péter: Közép-Európa... 220. o.
- 14 Péter találó szavaival: „Az az állítás, hogy (Közép-Európa) valaha létezett, közelebbi vizsgálatnál semmivé foszlik”. Péter: Közép-Európa... 224. o.
- 15 Péter: Bevezetés... 9. o.
- 16 Péter: Bevezetés... 9–10. o.
- 17 Péter: Bevezetés... 10. o.
- 18 L. részl. Péter: Közép-Európa... 224. o.
- 19 Az eredetiben „... a történéseket rábírnjuk, hogy hagyják őt pihenni.” Péter: Közép-Európa... 225. o.
- 20 Péter: Autokrácia...
- 21 A problémakör áttekintéshez I. Mathias Siems: *Comparative Law*. Cambridge University Press, Cambridge 2014. 72–94. o.; magyar nyelven Fekete Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái*. Gondolat Kiadó, Budapest 2011. 112–130. o.
- 22 Vö. René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei*. Összehasonlító jog. KJK, Budapest 1977. 140–141. o.
- 23 Zoltán Péteri: *The Reception of Soviet Law in Eastern Europe: Similarities and Differences between Soviet and East European Law*. *Tulane Law Review* 1986-1987. 6. sz. 1397–1412. o.
- 24 Péteri: *The Reception...* 1408–1409. o.
- 25 Péteri: *The Reception...* 1411. o.
- 26 Péteri: *The Reception...* 1411–1412. o.
- 27 Péteri Zoltán: *A magyar jog és a világ jogcsaládjai – az osztályozás problémái*. In: *Uő. Jogösszehasonlítás. Történelmi, rendszertani és módszertani problémák*. ELTE-ÁJK – PPKE-JÁK – SZTE-ÁJK, Budapest 2010. 200. o.
- 28 Érdemes e perspektíván keresztül újraolvasni ezt a klasszikus cikket: John Quigley: *Socialist Law and the Civil Law Tradition*. *The American Journal of Comparative Law* 1989. 4. sz. 781–808. o.; kül. 800–804. o. Az újabb munkák közül I. pl. Gianmaria Ajani: *La circulation des modèles juridiques dans le droit post-socialiste*. *Revue internationale de droit comparé* 1994. 4. sz. 1087–1105. o. kül. 1090–1094. o.; Katalin Kelemen: *I sistemi giuridici dell’Europa orientale*. In: Vincenzo Varano – Vittoria Barsotti: *La tradizione giuridica occidentale*. G. Giappichelli Editore, Torino 2014. 193–214. o.
- 29 Meghatározó koncepcióként I. Konrad Zweigert – Hein Kötz: *Introduction to Comparative Law*. Clarendon Press, Oxford 1992. 63–75.
- 30 Kulcsár Kálmán a jogszociológiai nézőpontot alkalmazva érvelt Közép-Európa egyedi társadalmi-politikai jellemzői mellett: Kálmán Kulcsár: *Politics and Law-Making in Central-East-Europe*. In: *Legal Theory – Comparative Law. Theorie du droit – Droit Comparé. Studies in Honour of Professor Imre Szabó. Études en l’honneur de professeur Imre Szabó* (ed. Zoltán Péteri). Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 179–209. o.
- 31 Vö. Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Akadémia Kiadó, Budapest 1975. 186–199. o.
- 32 Összefoglalásként I. Szabó Miklós – Jakab András: *A jogdogmatikai kutatás*. In: *A jog tudománya* (szerk. Jakab András – Menyhárd Attila). HVG-ORAC, Budapest 2015. 51–78. o.
- 33 Vö. Sájó András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.
- 34 Véleményem szerint ilyen fogalom volt a kilencvenes években a ‘rendszerelváltás’ és az ‘emberi méltóság’ fogalma, amelyekben közös, hogy nem csak jogi olvasattal rendelkeznek, sőt a jogi olvasatuk nem biztos, hogy jelentésük szempontjából a leglényegesebb.
- 35 Ezt az állítást egy korábbi tanulmányomban a 19. és 20. század fordulóját, *fin de siècle*, bemutatva szélesebb összefüggések között is próbáltam alátámasztani. Fekete Balázs: *A századforduló szellemi körképe a Varázshegyről*. *Iustum Aequum Salutare* 2007. 2. sz. 19–29. o.
- 36 Péter szavaival: „Másik változat lehet, hogy ki tudják alkudni a belépést (az Európai Unióba – FB), de valamilyen korlátozott formában és akkor a pozíciók hierarchiájában egy külön alsó réteggé állnak össze, amit az EU-n belüli integrációs folyamat számos oknál fogva előidézhet, de itt nem szükséges kitérni rá. Csak remélni lehet, hogy ezek a forгатókönyvek túl borúlátóak...” Péter: Közép-Európa... 217. o. (Személyes megjegyzés: nem vagyok benne biztos, hogy Péter túl borúlátó volt, amikor az előbbieket megfogalmazta, hanem sokkal inkább realista és pragmatikus, azt is mondták, hogy e kérdésben a véleménye ideáltipikusan angol.)

Győry Csaba

tanársegéd (ELTE ÁJK), tudományos segédmunkatárs (MTA TK JTI)
kutató (Max Planck Institut für Internationales und Ausländisches Strafrecht)

Önszemlélet a távolból: Péter László a liberális jogállamról és az autokratikus joggyakorlás magyar hagyományáról

Önszemlélet a távolból

A társadalomtudományos megismerésnek a kívülállás pozíciója mindig is az egyik fontos szellemi forrása volt. Alexis de Toqueville vagy épp Theodore Adorno azért voltak képesek máig érvényes megállapításokat tenni az amerikai politikai rendszerről vagy tömegkultúráról, mert – miközben az amerikai élményeik mélyen megérintették mindkettőjüket – perspektívájuk visszavonhatatlanul európai, francia, német: a kívülálló perspektívája volt.

Claus Offe egy 2004-ben megjelent, a frankfurti Adorno-előadásait összefoglaló kötetében, amely a *Selbstbetrachtungen aus der Ferne* (Önszemléletek a távolból) címet viseli, Tocqueville, Adorno és Weber Amerikáról szóló írásait elemezve azt mutatja be, hogy amerikai reflexiójuk milyen fundamentálisan alakította a saját politikai rendszerükről, társadalmukról és kultúrájukról kialakult képüket.¹ Kívülállásuk a saját kulturális közegüktől való távolságot is jelentett egyben. Ez a pozíció azonban más, mint amiből Amerikára tekintettek: nem kifelé és másra, hanem befelé, „hazafelé” figyelt. Nem teljes elszakadást jelentett, hanem egy köztes pozíciót: bizonyos fokú távolságot saját kulturális közegükben uralkodó értelmezési mintáktól, amelyeket ott mint egy természeti törvényt, mindenki elfogad, miközben nem vész el a belülről való megértés lehetősége sem.

Azt is mondhatnánk (bár a fentiek közül csak Adorno volt igazából az), hogy a politikai száműzöttek és emigránsok perspektívája ez: távolságra kényszerülnek, de nem szakadnak el az identitásuktól. Az ilyen hazatekintő kívülállásnak ráadásul az az előnye is megvan, hogy egy további dimenzióval gazdagodik: megfigyeléseiket akarva-akaratlanul is alakítja a közeg, amelyben mindennapi életüket élik. Identitásuk – bármennyire is ragaszkodnak hozzá – nem lesz ugyanaz.

Péter Lászlónak a magyar alkotmányfejlődésről és politikatörténetéről szóló írásai is ilyen köztes pozícióból, a hazafelé tekintő kívülálló perspektívájából születtek: sem a magyar történelem mozgatórugóinak megértése iránti szenvedélyes elköteleződése, sem mindennapjainak angol szellemi-társadalmi közege nélkül nem érthetőek meg.

Péter László az 1956-os forradalom leverését követő

emigrációs hullámban, viszonylag fiatalon került Angliába, ahol rangos intézményekben (Nuffield College, Oxford), nagy hírű mesterektől (a filozófus Alfred Jules Ayer vagy az eszmetörténész John Plamenatz) tanult. Doktori fokozatának megszerzése után sok mindennel foglalkozhatott volna, például eszmetörténettel, mint Plamenatz; mindenesetre bizonyára nem volt rákényszerítve arra, hogy akadémiai karrierjét a magyar történelem tanulmányozásának szentelje. Annak okát, hogy munkássága mindvégig a magyar történelmi fejlődés logikájának megértésére irányult, Péter László magyarországi élettapasztalatában kell keresni.

Péter legmeghatározóbb élménye saját bevallása szerint a kommunista diktatúra kiépítésének gyorsasága és zökkenőmentessége volt: „*az élmény, ami engem nagyon sok tekintetben befolyásolt, az a rendkívül könnyű, simán lezajlott kommunista hatalomátvétel volt, amit mint egyetemi hallgató éltem át 1947 és 1949 között.*”²

A mindennapi élményhez szakmai tapasztalat is társult. Az akkor levéltárosként dolgozó Péter László ugyanis tagja volt annak a fiatal történészekből álló ötagú csoportnak (többek között Szűcs Jenővel együtt), amelyik 1956. október 30-a után az ELTE Forradalmi Diákbizottsága megbízásából elkezdte felmérni és biztonságba helyezni a Belügyminisztérium iratanyagát. Ez a néhány nap, amit – az ő szavai szerint – a BM „földalatti sötét üregeiben” töltött, a fiatal történész számára példátlan betekintést engedett a diktatúra elnyomó gépezetének működésébe.³ Méghozzá annak is egy olyan dimenziójába, aminek talán kevesen tulajdonítottak annak idején jelentőséget, de amire a fiatal levéltáros már akkor is minden bizonnyal fogékony volt: azokba az iratokba, amelyek formális jogi érvényességet szolgáltatottak a diktatúra önkényes terrorjának.

Ezek az élmények vezették Péter Lászlót életművének központi témájához: a jogállami intézmények társadalomfejlődésben betöltött szerepének tanulmányozásához. Nézeteit a fenti magyar tapasztalatok mellett alapvetően befolyásolta azonban az is, hogy életének második felét, amelyre alkotói korszaka is esett, egy működő liberális demokráciában és jogállamban élte le. Péter hamar levonta azt a következtetést, hogy a kommunista diktatúra ellenállás nélküli kiépülésének végső oka a parlamentarizmus és a jogállamiság hiányában keresendő. Ahogy az „Elbától keletre” bevezetőjében

fogalmaz: „mindig is kézenfekvőnek tartottam, hogy egy nyugat-európai típusú civil társadalom aligha vedlett volna át egy politikai folyamaton keresztül a szovjet típusú szocialista rendszerbe, ahogy ez az Elbától keletre történt”.⁴ Péter szerint tehát stabil liberális parlamenti demokráciában és működő jogállamban a kommunista hatalomátvétel nem következhetett volna be. Péter ezt a felismerést annyira meghatározónak tartotta, hogy később saját Kelet-Európa-értelmezését is erre építette.⁵

Történeti szemmel persze egy ilyen nagyívű állítás a *mi lett volna ha?* tudománytalan szellemi játékának hathat. Pétert méltató cikkében Gyáni Gábor kritizálja is ez irányú fejtegetéseit: „ez az első látszatra oly hihető feltételezés azonban lényegében igazolhatatlan, mivel nem került rá sor, hogy Európa Elbától nyugatra eső társadalmi ténylegesen szembesüljenek a szovjet nagyhatalmi rendszer nyomásával. Semmiképp sem meggyőző tehát a szerző”[-nek az a kijelentése, hogy a szovjet típusú átalakulás Nyugat-Európában nem következett volna be – a szerző].⁶

Csak hogy Péter Lászlónak magyar nyelvű kötete bevezetőjében írt szavai olvashatóak másképpen is: akként a kétségkívül vitathatatlan állításként, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező, jogállami keretek között működő liberális demokráciák sokkal ellenállóbbnak bizonyultak a totalitárius törekvésekkel szemben.

Péter e felismerésből kiindulva számtalan következtetésre jut a magyar (és kelet-európai) társadalomfejlődés mozgatóiról, illetve a liberális demokrácia és a jogállam hiányának okairól. Ezek közül e rövid esszében azokra koncentrálok, amelyeket a kortárs magyar társadalom- és jogfejlődés megértése szempontjából ma is revelatívnak tartok: az egyéni szabadságjogok értelmezésére, illetve az autokratikus joggyakorlás koncepciójára.⁷ Mindenekelőtt azonban egy személyes megjegyzés: sem (jog)történész, sem alkotmányjogász nem vagyok, így nem érzem felkészültnek magam Péter László megközelítésmódjának és következtetéseinek a kritikai elemzésére. Megtették ezt helyettem mások.⁸ E rövid írásban (amely inkább esszé, mint tanulmány) Péter László autokratikus joggyakorlásról szóló koncepciójának a bemutatása után azt vizsgálom meg, hogy az a magyar jelenkor és a közelmúlt megértésében mennyire és hogyan alkalmazható.

Alkotmánytörténet és fogalomtörténet mint politikai intézménytörténet

Mindezek előtt azonban röviden szólni kell Péter László módszertanáról, mert sajátos szemléletét nélkül nem lehet megérteni. Péter munkáinak jelentős része a felületes szemlélő számára száraz jogtörténeti fejtegetésnek tűnhet, pedig kifinomult és átgondolt módszertan áll mögötte. Angol nyelvű tanulmánykötetének bevezetőjében Péter így fogalmazza meg megközelítésének lényegét:

„A politikai intézmények érdekelnek: hogyan alakul ki

a hatalom; melyek azok a formák és eszközök, amelyeken keresztül gyakorolják, milyen eszmék veszik körül e folyamatot, és mit mondhatunk a bevont társadalmi erők természetéről. Történelmileg és analitikailag próbálom e témakört megvizsgálni. Az első megközelítés a kifejezések forrására és a fogalmak eredetére vonatkozik; a második pedig arra, hogy ki és milyen alapon parancsol.”⁹

Péter állítása szerint tehát nem alkotmánytörténetet ír, hanem politikai intézménytörténetet, ami számára a vizsgálódás két, egymással összefüggő dimenzióját fedi. Jelenti egyrészt a hatalomgyakorlás formáinak, eszközeinek és módjának tanulmányozását: az alkotmányos intézményeket politikai-társadalmi beágyazottságukban szemlélve arra keresi a választ, hogy *mire és hogyan használják őket*. Másrészt azoknak a fogalmaknak az elemzését is jelenti, amelyek segítségével az adott kor értelmezte ezeket az intézményeket. Az olyan fogalmak, mint a nemzetállam, a nemzeti függetlenség, vagy a polgári fejlődés ugyanis szükségképpen kontextusfüggőek, és a korabeli diskurzusok szövetének felfejtése nélküli, reflektálatlan használatuk anakronizmus.¹⁰

E politikai intézményekre és diskurzusokra koncentráló megközelítés mélyén Péternek az a meggyőződése húzódott meg, hogy a történelem elsősorban nem a gazdaság vagy a társadalom, hanem a politikai állam története: „mindig az államot magát tartottam a főszereplőnek”.¹¹

Az autokratikus jog koncepciója

Péter László életművének központi, és talán legprovokatívabb eleme a magyar alkotmányfejlődés saját korában (és talán ma is) *mainstream*nek számító felfogása kritikája volt. Péter értelmezésében ugyanis az 1848–49-es, illetve az 1867 utáni magyar alkotmányfejlődés, az egyre jobban érvényesülő jogegyenlőség és a bővülő szabadságjogok ellenére sem tekinthető a liberális jogállamiság felé történő óvatos közeledésnek. A jogalkotás korabeli viszonyok között akár Nyugat-Európával összevetve is progresszívnek számító vívmányai, mint a nemzetiségi törvény, a *nullum crimen sine lege* elvét törvényi szintre emelő Csemegi-kódex, vagy a rendleti szinten szabályozott számos egyéb szabadságjog, mint például az egyesülési és a gyülekezési jog, részben azért is, mert *ténylegesen is érvényesültek*, elfedték azt, hogy nem jött létre akár az állammal szembeni érvényesítésüket is lehetővé tévő intézményrendszer. *Az alkotmányos rendszer logikája és a hatalomgyakorlás módja nem változott*, és ez a későbbiekben sokkal védtelesebbé tette a magyar politikai rendszert a totalitárius törekvésekkel szemben.

Péter a magyar alkotmányos rendszer logikájának legfontosabb elemét az autokratikus joggyakorlás hagyományában látta, ami szerinte a Rajnától keletre eső országok jellemzője volt. A Rajnától nyugatra ugyanis komoly hatást gyakorolt az alkotmányfejlődésre az ál-

lamhatalom korlátozásának a felvilágosodás korának természetjogában kialakult elve, amely az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának 5. cikkében nyert megfogalmazást: „*A törvénynek csak a társadalomra nézve ártalmas cselekedetek megtiltására van joga. Amit a törvény nem tilt, azt senki nem akadályozhatja meg, s amit a törvény el nem rendel, arra senkit kényszeríteni nem lehet.*”

Ebből az elvből következett az alkotmányos rendszernek és hatalomgyakorlás módjának a logikája, nevezetesen az a megdönthetetlen vélelem, hogy „*ahol a jog hallgat, ott a polgár szabad*”: „*Ez volt az a jogi vélelem, mely alapján a nyugat-európai liberális államok igazságszolgáltatása a tizenkilencedik században működött. Ezzel összhangban az volt a liberális törvényhozó funkciója, hogy jogokat ruházzon át az egyénre és így növelje szabadságát. A liberálisok axiomának tartották, hogy a törvényhozás általánosságban korlátozza a személyes szabadságot, és ezért, ahol a jog hallgatott (hasonlóan érvelt már Hobbes is), ott a polgár szabad volt.*”¹²

Ez az alapelv Péter szerint a parlamentarizmus logikáját is meghatározta. Az egyén jogát és jogos érdekét csak a parlament által elfogadott törvény korlátozhatta, és a végrehajtó hatalom rendeleti szabályozási joga csak a törvény felhatalmazása alapján és szigorúan annak keretei között érvényesülhetett.¹³

A Rajnától keletre eső országokban, így a Habsburg Monarchiában vagy a Német Birodalomban ezzel szemben a jog autokratikus elve érvényesült. Az állami szervek szabadon rendelkeztek az olyan életviszonyok felett, amelyeket a törvényi jog nem rendezett. Ez történhetett akár diszkrecionális egyedi döntés formájában, akár a végrehajtó hatalom által kibocsátott, az életviszonyokat általában szabályozó rendeletek formájában. Bár ez utóbbiak nyilváníthatnak (és nyilvánítottak is) védetté bizonyos szabadságjogokat és egyéni érdekeket, korlátozhatták is ezeket, sőt: a jogokat és érdekeket az állam általi, jog útján történő elismerésük teremtette meg. Az alkotmányos rendszer logikáján e jogok elismerése ezért nem változtatott: „*ahol a jog hallgatott, ott az állam volt szabad*”.¹⁴

Péter szerint sem az 1848–49-es, sem az 1867 utáni alkotmányfejlődés nem változtatott az autokratikus joggyakorlásra épülő logikán, aminek gyökerei a modern kori magyar alkotmányjogban a *Pragmatica Sanctio*ig és az 1791-es közjogi törvényekig vezethetőek vissza¹⁵: ezek hozták ugyanis létre azt a modern kori alkotmányos rendszert, amely az ország és a korona egyezkedésén alapul. Ebben a rendszerben a hatalomgyakorlás logikája Péter szerint az ország (diéta) és a korona közötti hatalommegosztásra épült, ami a korona rendeletalkotási jogát nem a parlament felhatalmazásából eredeztette, hanem pusztán a lehetséges konfliktus esetére mondta ki a törvények elsőbbségét. Ebben az értelemben a kiegyezés sem hozott létre modern parlamentarizmust (amiből a rendeletalkotási jog törvényi felhatalmazáshoz kötése következett volna), és szentesítette a végrehajtó

hatalom rendeletalkotási jogát minden olyan életviszony vonatkozásában, amit törvény nem szabályozott.¹⁶ Ez a rendszer a végrehajtó hatalom megerősödéséhez és a rendeleti kormányzás kialakulásához vezetett. Péter hosszas elemzést szentel annak, hogy rendeleti úton miképp szabályoztak egyéni szabadságjogokat, így például a gyülekezési és egyesülési jogot,¹⁷ illetve miképp korlátoztak törvényi szinten biztosított jogokat, például a sajtószabadságot, szintén rendeleti úton.

Lényegi ismérveit tekintve az állam a Monarchia többi államában és a Német Birodalomban is hasonlóan, a jog autokratikus elve alapján működött. Ott azonban a *Rechtsstaat* koncepciója, amelyből a kormányzat törvényi joghoz való kötöttsége következik, megoldást nyújtott a jog autokratikus gyakorlása korlátozásához.¹⁸ Még ha nem is érvényesült maradéktalanul a gyakorlatban, a jogállamiság koncepciója az államról való gondolkodásra, az alkotmányjogi és politikai diskurzusokra Németországban és Ausztriában alapvető hatást gyakorolt. Mindeközben Magyarországon a jogállamiság koncepciója nem tudott gyökeret verni, mert a történeti alkotmányból látszólagosan levezethető szabadságok, illetve a korlátozottan is, de érvényesülő jogegyenlőség elfedték a jog autokratikus természetét.¹⁹

A modern magyar állam és közigazgatás tehát Péter szerint az autokratikus jog elve alapján alakult ki: abból minden látszat ellenére hiányoztak mind a modern, népképviselési elvű parlamentarizmus, mind a liberális jogállam jegyei. Ez pedig olyan erős autokratikus hagyományt örökített a Monarchia felbomlása után létrejött Magyarországra, amelyben az 1946-os parlamentarizmus gyökerek és intézményi támaszok nélküli képződmény volt, amelyet könnyen elsodort a kiépülő kommunista diktatúra totalitárius rendszere.

Péter László aktualitása

Annak ellenére, hogy történészi életműve saját bevalása szerint is akörül forgott, hogy az időben visszafelé haladva felfejtse a kommunista hatalomátvétel zökkenőmentességének okait, Péter László történészi vizsgálódásaiban ritkán merészkedett a Monarchia összeomlása utáni időkbe. Így például teljességgel hiányzik műveiből a Horthy-korszak időszakának feldolgozása – igaz, eljuttat megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a jog autokratikus elve érvényesülése szempontjából alapvetően folytonosságot látott a Monarchia és a két világháború közötti Magyarország között:

„*A háború utáni kormányzat, illetve a vörös és fehér terror kormányzatai nem mutattak hajlandóságot a háború során ideiglenes intézkedésként bevezetett szigorú rendeletek visszavonására. A miniszteri rendelet a legfontosabb jogforrássá vált. Az egyesülési jog területén a miniszteri rendeletek, a kiegészítő rendeletek, az utasítások és körlevelek áthatolhatatlan erdővé nőttek ki magukat, és ahhoz, hogy valaki megtalálja a kivezető ösvényt egy vastag kompendium áttanulmányozása volt szükséges. Az,*

hogyan több történész feudális abszolutista maradványként tekint a kormányzat diszkrecionális hatalmára, mely egy korábbi fejlődési stádium maradványa és amit a társadalmi haladás majd eljelentéktelenít és megszüntet, teljes félreértése a folyamatnak. Amint arra a jogász Szontágh Vilmos rámutatott egy tanulmányában 1928-ban, a közigazgatás diszkrecionális hatalma növekedett és a jövőben is hasonló terjeszkedést lehetett várni. Mennyire igaz volt! A kormányzat korlátok nélküli diszkrecionális hatalma alapozta meg az autoriter államot és konszolidálta azokat a folyamatokat, társadalmi szokásokat és elvárásokat, melyek elbutították a társadalmat és így a második világháborút követő kommunista hatalomátvétel könnyű célpontjává tették.²⁰

Bár ezzel Péter László végképp nem foglalkozott, a jog autokratikus gyakorlásának koncepciója jól alkalmazható lehet Kádár-rezsim alkotmányos berendezkedésének és hatalomgyakorlási logikájának elemzésében is, a formálisan is törvényi szintre emelt rendeletek útján való kormányzástól kezdve az államtól származtatott állampolgári jogok szocialista koncepciójáig.

Péter László tudósi érdeklődése tehát a saját jelenének, az 1946-os demokratikus rendszer összeomlásának megértésére irányult. Ma Magyarország immáron huszonöt éve parlamentáris demokrácia és liberális jogállam. Nem jelentett-e a rendszerváltás olyan cezúrát, amely végre végleg megtörte a jog autokratikus gyakorlásának hagyományát? És végül: van-e Péter László módszertani megközelítésének ma is relevanciája?

Az első kérdésre a válasz első látásra igen. Magyarország jogállam: a közigazgatási szervek jogalkotói tevékenysége törvényi felhatalmazáshoz kötött, a törvényhozó pedig alkotmánybírói kontroll alatt áll. A jogállamiság azonban nem pusztán formai, eljárási kritérium. Péter Lászlónak minden bizonnyal „köztes” angol-magyar pozíciójára és angliai tapasztalataira vezethető vissza az a felismerése, hogy a modern parlamentarizmus és liberális jogállam stabilitásában milyen jelentős szerepet játszik az, hogy a jogállamiság érvényesítéséért felelős intézmények nemcsak léteznek, hanem alkotmányos funkciójuk szerint is működnek. Az 1867 után kiépülő magyar állam sem azért volt autokratikus, mert nem létezett a jogegyenlőség, vagy nem léteztek szabadságjogok, hanem azért, mert hiányoztak az alapvető intézmények a jogoknak az állammal szembeni érvényesítéséhez, vagy ha voltak is ilyenek, gyengék voltak.

Az ilyen intézmények gyengítése pedig nem csupán jogkörök kérdése. Péter László számos kifinomult elemzésben mutatta be az alkotmányos rendszer értelmezésére használt nyelvi koncepciók szubtilis jelentéseltolódásának jelentőségét a hatalomgyakorlás módjára. Így a jogállamiság értelmezésének az Alkotmánybírói döntéseiben való finom áthangolódásai is vezethetnek a jogállamiság gyengüléséhez, anélkül, hogy a jogállamiság fenntartásáért felelős intézmények alkotmányos státuszán bármi is változna.²¹

Péter László legfontosabb hozzájárulása a magyar alkotmányjogi és politikai diskurzusokhoz azonban szerintem nem ebben, hanem nézőpontjának *kényelmetlenségében* rejlik. E kényelmetlenség pedig a távolból való önszemlélet pozíciójából fakad: semelyik honi társadalomtudományi diskurzusba nem illik igazán. Egyrészt álláspontja kompromisszumok nélkül normatív: gondolkodásmódját mélyen áthatja a liberális jogállam és a parlamentáris demokrácia európai modelljének felsőbbrendűségébe vetett hit, ami talán azért olyan erős, mert nem elméleti elköteleződésen, hanem tapasztalaton alapul. Ugyanakkor megértő is: távol áll tőle az, hogy elvont angolszász elméleti koncepciók érvényesülését kérje számon anélkül, hogy azok kelet-európai alkalmazhatóságára reflektálna.

Ez a nézőpont ma a magyar társadalomtudományi diskurzusokból fájdalmasan hiányzik.

Jegyzetek

- 1 Claus *Offe*: Selbstbetrachtungen aus der Ferne. Tocqueville, Weber und Adorno in den Vereinigten Staaten. Suhrkamp, Frankfurt 2004
- 2 Péter László: „Mindig az államot magát tartottam főszereplőnek.” Kérdez: Deák Ágnes. In: Péter László: Az Elbától keletre. Osiris, Budapest 1998. 398. o.
- 3 László Péter: My (abbreviated) Career in the Interior Ministry. In: Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. (eds. Péter László – Rady Martin). Hungarian Cultural Centre, London 2008. Rainer M. János e bizottság munkáját – aminek értelemszerűen semmi kézzelfogható eredménye nem volt, hiszen október 30 és november 3-a között tartózkodtak az épületben – a volt állambiztonsági iratok feltárására irányuló első erőfeszítésnek tekinti. Rainer M. János: A jelentés mint olvasmány és végelszámolás. *Mozgó Világ* 2008. 12. sz. 111–114. o.
- 4 Péter László: Bevezetés. In: Péter: Az Elbától keletre... 8. o.
- 5 L. Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: Péter: Az Elbától keletre... 17–36. o.; 37–59. o.
- 6 Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története. *Holmi* 2001. 11. sz. 1547–1553. o.
- 7 Érdeklődésemnek ezen túl volt egy személyes oka is: tudományos karrierem immáron hét éve félig-meddig Németországhoz is köt, ezért Péter „köztes”, kívül-is-belül-is perspektívájával is azonosulni tudtam.
- 8 Pl. Gyáni: i. m.
- 9 “My interest is in political institutions: how power is constructed, what the forms and instruments are through which it is exercised, what ideas surround the processes and what we can say about the nature of the social forces involved. I try to explore the subject historically and analytically. The former concerns the provenance of terms and the genesis of concepts; the latter is an inquiry into who gives orders and on what grounds.” In: László Péter: Introduction. In: László Péter: Hungary’s Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies (ed. Miklós Lójkó). Brill, Leiden-Boston 2012. 1. o.
- 10 E módszertani hiba a Péter szerint a korabeli magyar történetírás is jellemző: „Az alkotmánytörténet egy adott korszakában egyszerűen találhatunk régi és új szókinccseket, és az alkotmányos problémák megértéséhez az is szükséges, hogy tekintettel legyünk ezen egymással ellentétes szókinccsekből származó alapelvek konfliktusára [...] Eközben a mainstream magyar történetírás által alkalmazott fogalomrendszer és koncepci-

- onális keret a közelmúlt magyar történéseinek találmánya, amit csak rákényszerítenek az eseményekre” (“In an epoch of constitutional history we may find the simultaneous appearance of older and novel vocabularies and an adequate understanding of the constitutional issues must involve consideration of the conflicting principles raised by these antagonistic vocabularies [...] The terms employed and indeed the conceptual frameworks in the main stream of writing have been invented and imposed on events by Hungarian historians writing in the relatively recent past.”) Péter: Introduction... 3. o.
- 11 Idézi Gyáni: i. m. Mindez persze egyúttal azt is jelenti, hogy elemzéseiből a gazdasági-társadalmi kontextus szinte teljesen hiányzik. A kérdés, hogy a monarchiás idők politikai intézményeinek fejlődése értelmezhető-e a korabeli robbanásszerű gazdasági fejlődésre és társadalmi átalakulásra való reflexió nélkül, jogos.
- 12 “This was the presumption of the law on which justice was administered in the liberal states of Western Europe in the nineteenth-century. And correspondingly, the function of the liberal legislator was to confer rights on the individual to increase his liberty. Liberals considered it axiomatic that legislation, by and large, restricted personal freedom. And where the law was silent (as Hobbes had already argued) the citizen was said to be free”. In: László Péter: The Autocratic Principle of Law and Civil Rights. In: Péter: Hungary’s Long Nineteenth Century... 282. o.
- 13 Péter: The Autocratic Principle... 285. o.
- 14 Péter: The Autocratic Principle... 283. o.
- 15 Péter: The Autocratic Principle... 284. o.
- 16 Péter: The Autocratic Principle... 284. o.
- 17 1394/1873 Belügyminiszteri rendelet
- 18 L. pl. Lorenz von Stein klasszikus megfogalmazását arról, hogy miért van szükség a jogállamiság koncepciójára: „A jogállamiság ideája a jogelveknek és jogi eszközöknek egy olyan rendszerét jelenti, amelyeken keresztül a kormányzat a rendeleteiben és a konkrét aktaiban a törvényi jog betartására köteleztetik. Ez a fogalom Angliában felesleges volt, mert a közjogi rendszer ott e kritériumoknak különösebb követelmény nélkül megfelel; hasonlóképp Franciaországban mert itt a törvény fogalma mellett a felelősség és az eljárás elve egyértelműen kimondott [...] Egyedül Németországban, ahol fél évszázadon át sem alkotmány, sem a törvény, sem a kormányzat egyértelmű fogalma nem létezett, volt szükség illetően korlátozásra”, („Die Idee des Rechtsstaats beinhaltet ein System von Rechtsgrundsätzen und Rechtsmitteln, durch welche die Regierung zur Innehaltung des gesetzlichen Rechts in ihren Verordnungen und concreten Thätigkeiten gezwungen werden soll. Ein solcher Begriff war für England durchaus überflüssig, da die Thatsache seines öffentlichen Rechts ohnehin jene Forderung erfüllte; für Frankreich ebenfalls, weil hier neben dem Begriff des Gesetzes die Grundsätze der Verantwortlichkeit und des Verfahrens sehr klar ausgesprochen waren, [...]. Allein für Deutschland, das ein halbes Jahrhundert hindurch keine Verfassung, keinen festen Begriff des Gesetzes, und also auch keinen Begriff der Regierung hatte, mußte man die Begränzung”). Lorenz von Stein: Die Verwaltungslehre. Band 1. Stuttgart 1865. 187. o.
- 19 Az érv kifejtését bővebben l. Péter: Miért épp az Elbánál...
- 20 „Governments after the War and the periods of Red and White Terror showed a reluctance to rescind the strict regulations introduced as temporary measures during the War. Ministerial decrees became the most important source of law. On the right of association the ministerial orders, the amending orders, the instructions and circulars grew into an impenetrable forest and it required the study of a bulky compendium in order to find a path through them. The treatment by many historians of the discretionary power of the government as a ‘left-over of feudal absolutism’, a remnant of an earlier stage of development which social progress was to diminish and disappear, is a gross misunderstanding of the process. As the jurist Vilmos Szontágh pointed out in a study in 1928, the discretionary powers of the administration were growing and he expected their further extension in the future. How right he was. The untrammelled discretionary powers of the government laid the foundations of the authoritarian state and consolidated procedures, social habits and expectations that debilitated society and made it an easy target for the communist takeover after the Second World War.” Péter: Introduction... 11. o.
- 21 Vö. Csaba Györy: So hebelt man ein Rechtsstaat aus. Süddeutsche Zeitung 2013. Mai 3. 3. o.